

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

АЛИШЕР НАВОЙЙ НОМИДАГИ САМАРҚАНД ДАВЛАТ
ДОРИЛФУНУНИ

СУЮН КАРИМОВ

БАДИЙ МАТНИНГ УСЛУБИЙ АЛОМАТЛАРИ

САМАРҚАНД–1992

Каримов С.А. Бадиий матннинг услубий аломатлари. Ўқув қўлланмаси.
– Самарканд: СамДД нашри, 1992. 44 бет.

Маълумки, ҳеч бир халқнинг тили ва адабиёти ўз қобигига ўралган ҳолда, ташқаридан бўладиган таъсирларсиз ривожланиб бормади. Халқларнинг ўртасида бўладиган ижтимоий алоқалар албатта тил ва адабиётда ҳам ўз аксини топади. Бинобарин, бундай таъсир ўзбек тили ва адабиётига ҳам бўлган.

Бу таъсирни шартли равишда икки даврга – ўзбек адабий тили бадииятининг ривожига XIX асрнинг II ярмигача ва ундан кейинги, яъни то ҳозиргача бўлган даврга бўлиб қараш мумкин. Биринчи даврга унга араб, форс-тожик ва қисман ҳинд, юнон-грек тилларининг таъсири, иккинчи қисмида эса рус ва у орқали Европа тиллари ҳамда адабиётларининг таъсири сезиларли бўлган. Қўлланмада ана шу хусусда сўз юритилади.

Айтилган гаплар бадиий матннинг ўзига хос хусусиятлари, ундаги тил элементларининг лингвистик чегараланишлари ва бундан келиб чиқадиган бадиий услуб ҳақидаги умумий билимнинг бир қисми сифатида қаралиши керак.

Қўлланманинг юзага келишида ўзининг беминнат маслаҳатларини аямаган филология фанлари доктори Б.Бафоевнинг ҳамда билдирган танқидий мулоҳазалари учун филология фанлари номзоди Б.Йўлдошевга муаллиф ўз миннатдорчилигини билдиради.

Масъул муҳаррир: Ўзбекистонда хизмат кўрсатган
фан арбоби, филология фанлари
доктори, профессор Р. Қ. ҚЎНҒУРОВ,
Т а қ р и з ч и: филология фанлари номзоди,
доцент Б. ЙЎЛДОШЕВ

70103
К ————— — 92
М382(04) – 92

с Алишер Навоий номидаги Самарканд Давлат дорилфунуни, 1992

КИРИШ

Ҳар бир адабий тилнинг вужудга келиши ижтимоий-тарихий жараёнларнинг маҳсули бўлгани каби, ундаги функционал стилларнинг шаклланиш тараққиёти ҳам бевосита ана шу жараёнга боғлиқ. Шундай экан ҳар бир тилдаги услубларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши тилнинг ўзи қадар узок даврларни қамраб олади.

Маълумки, адабий тилнинг пайдо бўлишида ёзув етакчи роль ўйнайди. Аммо, адабий тилнинг оғзаки шакли ҳам халқ оғзаки ижоди тарзида айрим халқлар ижтимоий ҳаётида адабий тил вазифасини бажариб келганлиги маълум.

Ўзбек тили ва адабиётининг бошланиш даври салкам минг йиллик тарихни ўз ичига олади. XI асрдан чинакамига ривожлана бошлаган ўзбек бадиий ижодининг бир қадар мураккаб йўллардан борганлигини эътиборга оладиган бўлсак,* унинг XIX аср иккинчи ярмигача бўлган даврини бир ва ундан кейингисини иккинчи бир босқич сифатида ўрганиш мумкин бўлади. Агар масалага шундай қараладиган бўлса, биринчи давр ўзбек бадиий услубига Шарқ адабиётининг бевосита, иккинчи даврга эса Европа адабиётларининг билвосита таъсири сезиларли даражада бўлганлиги эски ва ҳозирги ўзбек поэтик тил бойлигидан билиниб туради.

Дарҳақиқат, «ўзбек тилининг қадимий туркий негизи, кейинчалик ўзбек элати тили ўзининг тарихий ривожини давомида бир қатор тиллар билан тўқиашган ва ўзаро алоқада бўлган. Булар қадимий эроний тиллар (қадимий сугд тили, қадимий хоразм тили), қадимий олтой ва хитой тиллари; қадимий грек ва ҳинд тили; араб тили, мўғул тили, қадимий уйгур тили; классик форс-тожик тили ва тожик халқ тили ва ниҳоят рус тилидир».**

Шарқдаги кўпгина халқларнинг тили ва адабиёти, умуман маданияти тарихида арабларнинг Ўрта Осиёни босиб олиши билан боғлиқ таъсири маълум бўлиб туради. Бу таъсирни ўзбек классик адабиётининг, қолаверса ўзбек адабий тилининг шаклланишида ҳам пайқаш мумкин. Бутун Шарқда араб тилининг ҳукмрон бўлганлиги билан боғлиқ равишда унинг эроний, туркий халқларнинг маданиятига, адабиётига ва тилларига ўтказган таъсирини бу тиллардаги ва адабиётлардаги анъанавий образлар, кўплаб сўз ва сўз бирикмаларидан англаймиз. Ҳатто бир қанча эроний ва туркий халқлар поэтик

* Н.А.Баскаков қорахонийлар давридаёқ (XI-XII асрлар) туркий тилда сўзлашувчи аҳоли учун умумий адабий тил вужудга келганлиги ҳақида маълумот беради. Қаранг: Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков: — М., 1962, с. 167.

** Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари, 113-б.

услуги шаклланишининг дастлабки босқичида араб тили ва адабиёти намуна бўлганлиги бу тилларда яратилган ижод намуналарида кўринади.

Бунинг сабаби шундаки, «ўша даврда Ўрта Осиёда тарқалган классик араб тили лугат составининг бойлиги, илмий атамалари поэтик услуб лексикасининг ранг баранглиги билан характерланар эди. Бу тилда қадимги грек маданияти намуналарини ўқиш мумкин бўлар эди. Хуллас, араб тили адабий тил сифатида анча ишланган, силлиқланган тил эди. Бу фазилатлар араб тилида илмий асарлар ёзишни анча осонлаштирар эди. Масаланинг мана шу томони ҳам араб тилига эътиборни кучайтирган бўлиши керак. Алишер Навоий араб тилининг устунликларини ижобий баҳолаган.

...Араб тили деярли 300 йил давомида ўзбек, тожик ва бошқа бир қатор халқлар учун умумадабий тиллик вазифасини бажарган».*

Араб тили ва адабиётининг таъсирини дастлаб жанрларнинг пайдо бўлиши ва тараққиётида кўриш мумкин. Шу нарса характерлики, бадиият тарихида адабий жанрнинг пайдо бўлиши, уларнинг тиллар тараққиёти босқичларидаги ахамияти бир хил эмас. Буни араб арабий тили тарихида ҳам кўриш мумкин: VI-VII асрларда қадимги араб адабиётида поэзия ва хусусан ундаги қасида жанри етакчи бўлган,** Гоя сифатида қабул қилингандан кейин эса ислом адабиётига ҳам маълум таъсирини ўтказди. Қуръоннинг қофияли проза - сажъда ёзилиши классик араб адабиётида прозани ҳам етакчи жанрга айлантирди. VIII-IX асрга келиб араб адабиётида газал жанр сифатида шаклланди. Унда ҳозирги тасаввуримиздаги газалнинг барча ўлчовлари йўқ эди, албатта. (Масалан, шулардан бири радиф . У кейинчалик, XII асрларда фарс-тожик адабиётида пайдо бўлган).

VIII-X асрларда араб филологияси, араб тилшунослиги, хусусан, лексикографияси жиддий ривожланди, адабиётда кўплаб адабий жанрлар шаклланди. IX аср охирларида халифотнинг инкирози ўсиб бориб, у исломда ҳам сезила бошлади. Бунинг бевосита таъсири XI аср бошларидан араб классик адабиётида ҳам кўринади.

X асрлардан бошлаб араб тили ва адабиёти Хуросон, Мовароуннаҳрда бадиий ижод соҳасидаги етакчилик ролини форс-тожик тили ва адабиётига берди. «Бу даврга келиб форс адабий тили ўша вақтда давлат, адабиёт ва дин тили бўлган араб тилини сиқиб қўяди ва истеъмолдан суриб чиқаради.

Форсий адабий тил араб тилини дастлаб шеърият соҳасидан сиқиб чиқаради. Бу жараён XI асрда батамом форс тилининг галабаси билан тугалланади. Форсий тил фан, адабиёт ва маданият тилига, расмий давлат тилига айланади...

Форс-тожик тилининг расмий давлат тили, дунёвий адабиёт тили экани бу тилнинг обрўсини жуда оширади. Натижада бу тил маҳал-

* Ўзбек тили лексикологияси, – Тошкент, 1981, 114-б.

**Шидфар Б. Я. Образвая система арабской классической литературы (VI-XII вв.). - М., 1974, с. 11.

*** Литературный энциклопедический словарь. — М, 1987, с, 33,

-5-

лий туркий тилларга, жумладан ўзбек тилига кучли таъсир ўтказди».*

X-XV асрлар форс-тожик адабиётининг энг равнақ топган ва жаҳон адабиётига Рўдакий, Фирдавсий, Носир Хисрав, Умар Ҳайём, Санойи, Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий, Саъдий Шерозий, Хусрав Дехлавий, Ҳофиз Шерозий, Камол Хўжандий ва Абдурахмон Жомий сингари классикларни берган даврдир.

Шунинг учун ҳам «Бадий матннинг лисоний таҳлили» курсида тилимиз ва адабиётимиз таракқиётига ташқаридан бўлган таъсирнинг, хусусан араб ва форс-тожик тиллари ҳамда адабиётлари, қисман грек-юнон ва ҳинд тиллари таъсирининг объектив сабаблари тўғрисида фикр юритиш мақсадга мувофиқдир.

*Ўзбек тили лексикологияси, 95-96 б.

-6-

ЎЗБЕК ТИЛИ БАДИЙ УСЛУБИ ВА ШАРҚДАГИ АИЪАНАВИЙ АДАБИЙ ЖАИРЛАР

Маълумки, ўзбек классик адабиёти асосан поэтик асарлар тарзида шаклландир. Бинобарин, юзага келган жанрлар таракқиёти ҳам поэзия ривожини билан боғлиқ бўлган.

Ўзбек тили тарихида бадий услубнинг шаклланиши ва таракқиётида шеърининг санъат ва жанрларнинг хизматлари алоҳида таъкидланар экан, уларнинг пайдо бўлиши тилимизнинг поэтик табиатига мос келиши ва шунинг учун ҳам уларнинг илдизлари, энг аввало, қадимги туркий халқлар оғзаки ижодида бориб тақалишини таъкидлаш зарур.

Айрим фактларга диққатимизни жалб қилайлик. Ўзбек классик шеърининг туюқ жанри бобида мулоҳаза юритар экан, Алишер Навоий бу жанрнинг жуда қадимийлигини қайд қилиб ёзади:

«Чун парию хурдур отинг, бегим,
Суръат ичра дев эрур отинг бегим.
Ҳар хадангиким, улус ондин қочар,
Нотавон таним сари отинг бегим.

Ва бу икки байтки, тажнаси томдур, ҳам турк шуароси хоссасидурки, сартда йўқтур ва муни туюғ дерлар».*

Туюқнинг намуналари «Девону луготит турк», «Қутадуғ билиг», «Ҳибат ул-хақойиқ» каби ёдгорликларда кўзга ташланиши тадиққотчилар томонидан эслатиб ўтилган.

Бу тарздаги фикрлар ўзбек классик поэзияси илмининг билимдонлари бўлган мутахассислар томонидан шеърятдаги маснавий, рубоий, қитъа, мусаммат, муаммо, қасида, мунозара каби қатор анъанавий жанрларнинг шаклланиши ва таракқиёти хусусида ҳам билдирилган.** Масалан, рубоий тўғрисидаги куйидаги фикрларга эътибор берайлик: «XII-XIII аср адабиётшуносларидан Шамсиддин Муҳаммад Қайс Розий юқорида зикр қилинган асарида («Ал-мўъжам фи маосири ашъор ул-Ажам»да – С.К.) рубоий аввал «тарона» ва «дубайтий» номи билан юритилиб, кейинроқ уни араб сўзи бўлган «рубоий»га алмаштирганлар деб ёзади. Қайс Розийнинг бу фикри Е.Э.Бертельснинг «жуфт қофия арабларга маълум эмасди, улар рубоийдан ҳам хабардор бўлмаганлар. Аммо рубоий Ўрта ва Марказий Осиёдаги турли хил туркий халқлар фольклорида жуда қадимдан бери мақбул бўлиб қолган шакл эди» (Бертельс Е.Э. История персидско-таджикской литературы, с. 88) деган илмий хулосасини

* Навоий Алишер. Муҳокамат ул-лугатайн. Асарлар.

**Бертельс Е.Э. История персидско-таджикской литературы. – М., 1960., Валихўжаев Б. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. – Тошкент, 1974., Исҳоқов Ё. Алишер Навоийнинг лирик мероси // Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик II том. – Тошкент, 1977., Шу муаллиф. Навоий поэтикаси. – Тошкент, 1983., Носиров О., Зиёвиддинов М., Жамолов С. Ўзбек классик шеърятини жанрлари. – Тошкент, 1979., Орзибеков Р. Лирикада кичик жанрлар. – Тошкент, 1976., Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. – Тошкент, 1979., Рустамов Э. Узбекская поэзия первой половины XV века. – М., 1963 ва бошқалар.

-7-

лари олиб борган. Қ.Каримов ҳам шу фикрни тасдиқлашларини қайд қилиб, шундай хулосага келади: «Демак, рубоийнинг форсий ва туркий халқлар, жумладан, ўзбек адабиётида юзага келиши ҳамда шаклланиши миллий адабий анъаналар, фольклор чашмалари билан боғлангандир»**

Қасида жанрининг тадқиқотчиси М.Зиёвиддинов ҳам бу жанрнинг шаклланишида даставвал туркий халқларнинг қадим шеърятини асос бўлганлигини таъкидлайди. Олимнинг кўрсатиб ўтишича, қадимий туркий шеърятда қасида хусусиятлари бўлган «қўнуг» деб аталган жанр мавжуд бўлган.***

Махмуд Қошгарийнинг «Девону лугатит турк» асарида ёз ва қиш ўртасидаги баҳснинг берилиши эса мунозара жанрининг замири ўзбек ва бошқа туркий халқлар поэзиясида халқ оғзаки ижоди – қадимги обидаларга бориб тақалишидан гувоҳдир.****

Классик шеърятдаги мусамматларни атрофлича ўрганган О.Носиров унинг илдизлари ёзма шеърятдан анча илгари халқ ижодида пайдо бўлганлигини айтиб ўтади: «Худди шунингдек ҳолатни туркий халқлар, жумладан, ўзбек адабиётида ҳам кўриш мумкин:

Бунинг ёрқин мисоли Махмуд Қошгарийнинг «Девон»ига кирган банд асосига қурилган кўпгина шеърлардир. Шунинг учун ҳам ўзбек классик адабиётидаги мусамматларнинг пайдо бўлиш омиллари ва замин илдизлари

тўгрисида гапирганда, биринчи навбатда, туркий халқларнинг бой оғзаки меросини назарда тутмоқ керак. Чунки бой оғзаки мерос туюқ, рубоий, газал сингари лирик жанрларнинг пайдо бўлиши ва камолотга эришувида катта роль ўйнагани каби мусамматларга ҳам замин бўлди (Э. Рустамов. Узбекская поэзия в первой половине XV в.)*****

Демак, ўзбек классик поэзиясида мавжуд бўлган кўплаб шеърий жанрларнинг илдизларини даставвал туркий халқлар оғзаки ижодидан ахтариш лозим бўлади.

Шу билан бирга, ўзбек бадиий услубининг кейинги ҳар томонлама ривожидида араб ва форс-тожик тили ва адабиёти бой анъаналарининг хизмати ҳам сезиларли эканлигини эсдан чиқармаслик лозим. Классик шеъриятимизда пайдо бўлган газал, маснавий, китъа, муаммо сингари жанрларнинг пайдо бўлиши ва ижодий ривожлантирилиши бунга мисол бўла олади.

VIII-XV асрлар Шарқ адабиётида араб, форс-тожик адабиёти классиклари жанрларнинг сон жиҳатдан кўпайишида ва уларнинг

* Орзибеков Р. Лирикада кичик жанрлар, 14-том. – Тошкент. 1967, 114-6.

** Орзибеков Р. Лирикада кичик жанрлар, 65-бет.

*** Ўзбек классик шеърияти жанрлари, 127-6.

**** Ўша асар, 142-6.

***** Ўша асар, 114-6.

аввалдан амалда бўлган бошқа жанрлар билан тенг мавқега эга бўлишида самарали меҳнат қилдилар. Бу икки халқ адабиёти Осиё, Африка, Европа китъаларида, айниқса, мусулмон мамлакатларида поэтик адабий тил вазифасини бажарган. Таъкидлаганимиздек, поэтик услубнинг юксак намунаси бўлган газал араб адабиётида жанр сифатида VIII асрларда шаклланган бўлса-да, X аср форс-тожик адабиётида Рўдакий, XII асрда Саъдий Шерозийлар ижодида ҳар томонлама тўлдирилиб,* XIII-XV аср Шарқ адабиёти классиклари Хусрав Дехлавий, Ҳофиз Шерозий, Камол Хўжандий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий ижодларида янада ўз баркамоллигига эришди.

Ўзбек классик адабиётининг ривожидида форс-тожик адабиётининг ҳам таъсири борлиги ўзбек классик адабиёти жанрларида ҳам кўринади. «Ўзбек шоирлари учун форс-тожик классик шеърияти анъаналари ўзига хос бир мактаб эди. Улар бу поэзиядан ўрганиб, ундаги анъаналарни ўзбек поэзиясига тадбиқ қилар ва катта муваффақиятларга эришар эдилар. Ўша вақтларда эски ўзбек тилида ижод этган шоирлар, аввало, лирик турнинг кичик жанри – газалда ўз кучларини синаб кўрар ва бу соҳада форс-тожик шоирлари билан мусобақалашар эдилар.»**

Бу нарса Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадгу билиг» асарини ёзишида ойдин кўринади. Муаллиф дostonни арабча-форсча қофия, аруз назарияларини туркийча ижод қоидаларига бирмунча мослаштирган ҳолда ижод этган. Шунинг учун ҳам И.В.Стеблеванинг «ўзининг пайдо бўлишига

кўра бегона бўлишига қарамасдан аруз ва араб-форс қофияси ўзига қадимги туркий шеърият структурасида таянч нуқтасини топди ва янги поэтик нормага қаршилиқни енгиб ўтиб, туркий тил муҳитида мустақамланди»,*** деган фикрлари ҳақиқатга мос келади.

Ана шундай адабий таъсир туфайли ўзбек классик шеъриятида йигирмадан ортиқ мустақил жанрнинг юзага келганлигига XV аср адабиёти, хусусан, Алишер Навоий ижоди гувоҳлик бера олади.

Форс-тожик ва туркий халқлар адабиётларида X-XX асрларда асосан поэзия етакчи ижод тури бўлиб келганлигини ҳисобга олсак, мазкур адабиётларда бадиий услубнинг шаклланишида назмий ифода бирламчи роль ўйнагани аниқдир.

Ўзбек адабиёти ривожининг тарихий босқичларида бадиий услуб қачон ва қай тарзда шаклланиганини кўрсатиш мақсадида, умумий тарзда бўлса-да, X-XV асрлар форс-тожик адабиёти классик-

* Бу ҳақда қаранг: Шидфар Б.Я. Образная система арабской классической литературы (VI-XII вв), 130, 132, 134-6., Афсаҳзод А. Лирика Абд ар-Раҳмана Джами // Проблемы текста и поэтики М., 1918, .. 99-103., Мирзаев А. Рўдакий ва инкишофи газал дар арсон X-XV. Сездаҳ мақола. – Душанбе, 1977, с. 42-47

** Ўзбек классик шеърияти жанрлари, 32-33 б. Бу ҳақда яна қаранг: Стеблева И.В. Рифма в тюркоязычной поэзии XI века // Советская тюркология, 1970, с. 93- 94.

*** Стеблева И.В. Юкоридаги мақола, 99-б.

лари ижод қилган жанрларга кўз югуртириш фойдадан холи бўлмайд.

Форс-тожик адабиётининг асосчиси Абуабдуллоҳ Жаъфар Рўдакий (858-941) Шарқ адабиётининг беш поэтик жанрида (қасида, маснавий, газал, рубоий, қитъа) ижод қилган бўлса, Саъдий Шерозий (1203-1292) тўққиз жанрда (қасида, қитъа, рубоий, маснавий, муфрадот, таржиъбанд, муламмаъ, мусолласот, газал), Амир Хусрав Дехлавий (1253-1325) саккиз жанрда (қасида, газал, лугз, рубоий, қитъа, таржиъбанд, таркиббанд, маснавий), Ҳофиз Шерозий (1320-1389) ҳам саккиз жанрда (газал, қитъа, рубоий, маснавий, мухаммас, соқийнома, таржиъбанд, қасида), Камол Хўжандий (1401 йилда вафот этган) ўз ижодий фаолиятида етти жанрда (қасида, газал, қитъа, мустазод, рубоий, маснавий, муаммо) ижод қилиб, бир девон тартиб берган. Етук ижодкор Абдурахмон Жомий (1414-1492) эса учта девон тартиб бердириб, уларда ўн бир жанрда (газал, рубоий, қасида, қитъа, таржиъбанд, таркиббанд, маснавий, мураббаъ, баҳр ул-тавил, муаммо, фард) ёзилган асарларини жамлаган.

Маълум бўладики, форс-тожик адабиётида даврлар ўтиши билан айрим жанрлар истемолдан чиққан, бир шоир ижодида уларнинг сони кўпроқ бўлса, иккинчисиникида камроқ, бири ижод қилган жанрдан иккинчиси фойдаланмаган.

Ўзбек классик адабиётида Юсуф хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Аҳмад Яссавий, Насриддин Рабгузий, Дурбек, Қутб, Хоразмий, Сайфи Саройи,

Ҳайдар Хоразмий, Юсуф Амирий, Атоий, Сайид Аҳмад, Саккокий, Лутфий, Яқиний, Ахмадий каби XV аср ўргаларигача бўлган давр ёки ундан кейин ижод қилган шоирларнинг асарлари жанрлар бўйича қараб чиқилганда улар нисбатан кам миқдорни ташкил қилганлигининг гувоҳи бўламиз. Масалан, шу даврларда тузилган девонлар орасида Лутфий девони бирмунча тўлик саналиб, унда беш жанрдаги (газал, рубоий, туюқ, қитъа, достон) асарлар бор. Ўша даврда Лутфий қўллаган жанрлардан ташқари мунозара, нома каби жанрлар ҳам амалда бўлган. Девон тартиб берган ўзбек адабиётининг яна бир классиги Гадоий уч жанрда (газал, мустазод, қитъа) ижод қилган, Саккокийнинг сақланиб қолган кам сонли асарлари эса газал ва қасида жанрида ёзилган.

Алишер Навоийгача девон тартиб берган ўзбек ижодкорлари орасида газалларининг кўплиги ва назмий жанрларнинг қўлланиш сони жиҳатидан олдинги ўринларда турувчи Ҳофиз Хоразмий газал, рубоий, қитъа, қасида, таржиъбанд, мухаммас, мустазод, марсия, таркиббанд жанрларида ижод қилган.

Ўзбек поэтик адабий тили ва классик адабиётининг асосчиси, ўзбек бадиий услуби ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатларининг мукамал билимдони Низомиддин Мир Алишер Навоий (1441-1501), юқорида таъкидлаганимиздек, Шарқ адабиётининг йигирмадан ортиқ жанрида қалам тебратиб юксак ва такрорланмас бадиий асарлар яратиш билан бир қаторда туркий тилнинг обрўйини яна ҳам баланд даражага кўтарди.

Ўзбек бадиий услубини эгаллаш, унинг ифода усулларини такомиллаштиришга Алишер Навоий ёшлигиданоқ киришган ва бунга тўлалигича эриша олган эди. Шоирнинг XV асрнинг 70-йилларида

-10-

дастлаб ўзи тартиб берган «Бадойиъ ул-бидоя» девонига ўн бир жанрдаги (газал, мустазод, мухаммас, мусаддас, таржиъбанд, қитъа, рубоий, лугз, муаммо, туюқ, фард) асарларини киритган.

Алишер Навоий «Ҳазойин ул-маоний» асарининг тўртала девонида ҳам деярли бир хил миқдорда жанрлардан (масалан, биринчиси ва иккинчисида саккизтадан, учинчи ва тўртинчисида тўққизтадан) фойдаланиб, унга ўн етти жанрда (газал мустазод, мухаммас, мусаддас, таржиъбанд, мусамман, маснавий, таркиббанд, қасида, қитъа, соқийнома, рубоий, муаммо, чистон, туюқ, фард кабилар) ёзилган поэтик асарларини киритган. Булардан ташқари яна «Ҳамса», тарих, нома ва бошқа жанрлар улуг шоир қаламида ўз ифодасини топган. «Ўзбек назмидаги шеър навлари ўз анъаналарига эга бўлган, бунда қадимги туркий тилли адабиётнинг аҳамияти кучли эди,— деб ёзади У.Тўйчиев, – шу билан бирга, араб, форс-тожик назми навларини тайёр холда олиш ҳам урф бўлган, бу олинган навлар мазмунан ва шаклан ижодий ривожлантирилган шеърини қоида ва шаклларнинг асосан қатъийлиги ўша давр адабиётида етакчи эди. Манбаларда Навоийнинг ўзбек тилидаги лирикаси навлари 16 та деб келинди, тарих ва нома бу соҳага кирмай қолди,

бунга лиро-эпик турдаги «Хамса»ни ҳам қўшиш лозим, шунингдек, шоирнинг марсия, татаббуъ ва «Хамса» да масал навлари ҳам бор, демак, Навоий назми навлари 21 тадир».*

Алишер Навоий лирикаси навлари (жанрлари) сирасига форс-тожик тилида ёзилган шеърларидаги 9 жанрдан ўзбекча назмиёт навлари орасида учрамаган марсия ва тарих жанрлари ҳам қўшилса, унинг форс адабиётидаги навларига асосий эътиборини қаратиб, бу жанрларнинг ўзбек шеърлятидаги мавқейини юқори даражага кўтариш, уларнинг туркий халқлар бадий тафаккури заминидаги бой имкониятларини намойиш қилиш ва умуман жаҳоншумул назмиёт намуналари билан бир даражада турадиган юксак савиядаги шеърят яратишни ўз олдига мақсад қилиб қўйганини кўрамиз.**

Алишер Навоий ўзбек тили ва адабиётининг чинакам маънодаги буюк билимдони эканлигини унинг бадий услубининг назарий томонларини «Мезон ул-авзон» асарида, амалий ўзига хосликларини эса «Муҳокамат ул-лугатайн»да ҳар томонлама шарҳлаб бергани ҳам исботлаб турибди.

Ўзбек бадий услубининг шаклланиши, ривожи, кейинги даврлардаги ҳолати ва бугунги кундаги аҳволи ҳақида умумий тасаввур қилиш зарурати Заҳриддин Муҳаммад Бобур, Мунис, Огаҳий, Нодира, Муқимий, Фурқат, Ҳамза сингари сўз усталарининг асарларидаги бадий ифода воситаларини, қисман бўлса-да, ҳозирги ўзбек поэтик адабий тили бадий ифода воситалари билан ўзаро қиёслашни тақозо қилади. Бу қиёслаш эса уларнинг умумий томонлари бўлиши билан бир қаторда маълум фарқлари ҳам борлигини кўрсатади.

* Тўйчиев У. Алишер Навоий назмида банд тартиботи ва шеър навлари// Ўзбек тили ва адабиёти, 1991, №4, 25 б..

** Исҳоқов Ё. Алишер Навоийнинг лирик мероси// Ўзбек адабиёти тарихи, II том, – Тошкент, 1977. 109-б.

Ўзбек адабий тили, унинг бадий услубининг шаклланишида маълум роль ўйнаган. Шарқ адабиётининг таъсири XIX асрларгача давом этиб келди. XVI асрдан кейин ҳам ўзбек адабиётида айрим ижодкорларнинг икки тилда – ўзбек ва форс-тожик тилларида ижод қилиб келганлиги бунинг далилидир.

XVI асрда яшаб ижод қилган Бобур ўзбек бадий услубининг бойишида ҳам амалий (олти жанрда асарлар ёзган – газал, рубоий, туюқ, китъа, фард, маснавий), ҳам назарий томондан (аруз ҳақидаги рисоладини эслайлик) баракали таъсир кўрсатди. XVI асрнинг иккинчи ярмидан XVIII асрларгача бўлган ўзбек адабиётида юксак ижод намуналари нисбатан кам кўзга ташланади. Бу даврларда яшаган Муҳаммад Солиҳ, Мажлисий, Хожа, Турди, Равноқ, Роқим, Нишотий, Андалиб, Хувайдо каби шоирлар асосан икки-уч поэтик жанрда ижод қилганлар. Улар орасида Машраб газал, мухаммас, мураббаъ, мустазод сингари жанрларда ёзилган юксак поэтик асарлари билан ўзбек шеърлятидан ўзига хос ўрин олди.

Машраб ҳар бир поэтик усулдан, халқ оғзаки ижодидан, мақол-маталлардан маҳорат билан фойдаланди, ўз асарлари тилини халқ жонли тилига яқинлаштирди, оддий сўзларга, бирикмаларга ҳеч иккиланмай мурожаат қилди, уларнинг турли яширин маъноларини юзага чиқарди. Ўзбек адабий тилини жонли сўзлашув тили имкониятлари ҳисобига бойитишда катта ҳисса қўшган Машраб ижодидан тақрир санъатининг гўзал намуналарини топиш мумкин. Масалан: Юруб сўрдим табиблардин: «Бу дардимга даво борму?» / Табиб айтурки: «Эй нодон, бу дардни бедаво дерлар», ёки яна бошқа бир газалида: Мен айтурман: «Кўнгул узгил!» Бу кўнглум кўнгул узмайдур /Кўнглум айтурки: «Эй нодон, кўнглум узсам – узулгаймۇ?»

Иккинчи байтда бор йўғи еттита сўз иштирок этган. Улар икки, уч, айримлари эса, ҳатто беш марта такрорланган. Маҳорат шундаки, улар китобхоннинг гашига тегмайди. Шоир маънодош сўзларни (масалан, кўнгул-юрак-дил) қўллашдан воз кечар экан газалдаги ҳар бир сўзнинг маъно имкониятларидан тўлиғича фойдалана олган.*

Бобораҳим Машрабдан кейин ўзбек классик адабиётида ранг-баранг назмий жанрларда ижод қилган, XVIII асрда яшаб ижод этган шоир Хўжаназар Гойибназар ўғли Хувайдо бўлиб, газал, мустазод, мухаммас, мусаддас, мусабба, мусамман, мустаъи, муашшар; мураббот, рубоийёт жанрларида ижод қилган**.

Кўринадики, айрим жанрлар ўзбек классик шеърлятида биринчи марта Хувайдо қаламида поэтик ўлчов сифатида қўлланилган (масалан, мусабба, мустаъи, муашшар кабилар).

XVIII аср охири ва XIX асрнинг биринчи ярмида катта бир халқининг уч хонлик – Қўқон, Бухоро ва Хива хонликларига бўлиниб ке-

* Абдугофуров А. Бобораҳим Машраб //Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик, III том.– Тошкент, 1978, 259-6.

** Абдуллаев В. А., Орзибеков Р. Хувайдо// Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик, III том. – Тошкент, 1978, 370-6

тиши маълум даражада ўзбек халқи тарихида, адабиётида, тилида ўз асоратларини қолдирди. Бу таъсирнинг ўзбек халқи ижтимоий ҳаётида салбий бўлгани маълум, аммо унинг классик адабиёт, эски ўзбек адабий тили таракқиётидаги роли махсус илмий тадқиқот объекти бўлмаганлиги сабабли бу ўринда қатъий бир фикр билидириш қийин. Шундай бўлса-да, айтиш мумкинки, бу бўлинишдан кейинги янги ижтимоий-сиёсий-маданий муҳитдаги тил ва адабиётга бўлган экстралингвистик ва бошқа филологик таъсирларнинг даражаси ҳар хил бўла боргани аниқ.

XVIII-XIX асрларда Қўқон хонлигида адабий муҳит анча жонланган. Гозий, Махмур, Гулханий, Увайсий, Нодира, Узлат, Ҳозик, Маъдан, Муқимий, Фурқат, Завқий кейинчалик Чўлпон, Ҳамза каби ўзбек

адабиётининг кўплаб намоёндалари ана шу даврда етишиб чиққан эдилар. Улар ижодида ҳам асосан назмий жанрлар етакчилик қилган бўлиб, ёзилган асарлар миқдори олдинги даврлардагига нисбатан бирмунча камайган эди.

Бу ижодкорлар орасида девони анчагина бой бўлгани Нодирадир. Шоира газал, мухаммас, мусаддас, мусамман, таржеъбанд, таркиббанд ва нома жанрларида гўзал шеърий асарлар ёзганлигининг исботи сифатида унинг маънодош сўзлар устида ишлашига битта мисол келтирамиз: Хатинг иштиёкин савод айладим,/ Кўзумнинг қаросин мидод айладим./ Мени баски девона қилди гаминг,/ Жунун аҳлига иттиҳод айладим./ Кўруб тушда юзунгни беихтиёр,/ Фигон чектим андоғки, дод айладим.

Матнда уч синонимик уя бор: савод-қаро, девона-жунун, фигон чектим-дод айладим. Шоира бунда уч тилнинг – ўзбек, араб, форс-тожик тилининг лексик бойликларидан ҳам фойдаланган. Айниқса, учинчи байтнинг охириги мисрасидаги фигон чектим ва дод айладим бирикмаларининг маънодошлиги матннинг лингвопоэтик руҳини юқорига олиб чиққан.

Нодира форс-тожик тилида юқори бадиият билан газаллар ёзган уларда Шарқ поэтикасининг деярли барча санъатларидан фойдаланган. Гул шукуфту гулшан шуд, шамъи лола равшан шуд,/ Гулистон нишиман шуд, бода хушгувор омад.

Ушбу байт газалнинг иккинчи байти. Шоира газалнинг поэтиклигини таъминлаш мақсадида бўлса керак, шеър байтлари ичида гул сўзи ва унинг ясама шакллари алоҳида эътибор билан келтиради. Ушбу байтда гул, гулшан, гулистон сўзлари, учинчи байтда гулфишон, гулбузор, бешинчи байтда гули рўят- юзинг гули, олтинчи байтда гулираъно-раъно гули каби тил бирликларини қўллаган бўлса, яна гул маъносида турли байтларда унинг бошқа маънодошлари – лола, раъно, сарв сўзларини ҳам қўллаган. Бир байтда лолагун-қизил ранг бирлигини қўллаш билан лола сўзига оҳангдошлик пайдо қилган.

Шарқ поэтикасида байтларнинг оҳангдошлиги етакчи поэтик санъатлардан бири – тарсеъ дейилиб, у ижодкордан катта маҳорат талаб қилади. Нодиранинг қуйидаги газали мана шу санъат асосида қурилган: Ҳеч медонй, ки, боз ин гардиши ахтар чи кард?/ Ҳеч медонй, ки, даври чархи дунпарвар чи кард?/ Ҳеч медонй, ки ин хин-

-13-

дуи бозигар чи бахт?/ Ҳеч медонй, ки ин бадхў-ю бадгавҳар чи кард?

XIX асрнинг II ярмида Қўқон адабий муҳиtida етишиб чиққан классиклар орасида Муқимий ва Фурқатлар ижоди мазмуни ва услубий ўзига хослиги билан ажралиб туради.

Муҳаммад Аминхўжа Муқимийнинг ижодий меросини жанрлар бўйича қараб чиқилганда, кўпчилиги анъанавий жанрлар – газал, мураббаъ, мухаммаслардан иборат. Аммо унинг хизматларидан бири шундаки, Муқимий ижоди туфайли адабиётимизда сатира, саёҳатнома ва мактубот жанрлари пайдо бўлди. Г.Каримов таъкидлаганидек, «Муқимий

адабиётимизда демократик шоир сифатида бой ва салмоқдор ижоди билангина эмас, кучли адабий ҳаракатчиликнинг раҳбари, бошчиси сифатида ҳам қадрли ва қимматлидир. Муқимийнинг XIX асрнинг II ярмидаги Қўқон адабий муҳитида тутган ўрни, ўзбек демократик адабиётининг шаклланишида ўйнаган роли катта бўлди». *

Муқимийнинг ижодий меросида ўзидан олдинги ўзбек адабиёти классиклари асарлари тилидаги бадииятнинг энг гўзал, намунали хусусиятлари давом эттирилгани сезилади. Унинг асарлари тилининг ўзига хослиги, Бухоро ва Хоразм адабий муҳитидаги ижодкорлар асарлари тилидан ўзининг маълум бадиий ифода усуллариининг соддалиги, жонли сўзлашув тилига анча яқинлиги билан ажралиб туради.

Ўзбек классик адабиётининг Муқимийгача бўлган даврида ижтимоий ҳаётдан норозилик туйғуларининг ифодаси, жамиятдаги нуқсон ва иллатларни фош қилиш бирмунча чегараланган эди. Муқимий эса услуб жihatдан бутунлай фарқланувчи ижод тури – сатирик асарлари билан бу камчиликларни янгича мазмун ва янгича шаклда ифода эта бошлади.

Муқимийнинг ўз сатирик асарлари бадиийлигини оширишда қанчалик меҳнат қилганлиги, жонли халқ тили имкониятларидан, мақол, матал ва иборалардан қандай фойдалана олганлиги ўзбек тилшунослигида А. Шомаксудов томонидан махсус ўрганилган ва ўзининг тегишли баҳосини олган: «Талантли сўз устаси Муқимий ўзбек адабий тилини халқ сўзлашув тили ҳисобига ривожлантирди, адабий тил доирасини халқ сўзлашув тили воситалари ҳисобига кенгайтди. Халқ сўзлашув тили унинг сатирасида халқ тили руҳини ифодаловчи асосий лексик-грамматик воситадир. Унинг сатирасида баъзи гайри-ахлоқий жаргон сўзлар учраса ҳам, бу камчиликлар Муқимийнинг ўзбек адабий тилини ривожлантиришдаги буюк хизматларини камайтирмайди. Муқимий феодал-сарой ва диний-мистик адабиёт вакиллари томонидан зўр бериб она тилини таҳқирлаш сиёсати ўтказиб турилган бир даврда ўз асарларини халқ тилида ёзди, умумхалқ тилининг лексик ва фразеологик бойликларини, уларнинг турли-туман семантик-стилистик хусусиятларини очиб берди». **

Хуллас, Муқимийнинг газал, мураббаъ, мухаммаслари, ҳажвиётлари, мактуботлари ва ниҳоят, машҳур «Саёҳатнома»си эски ўзбек

* Каримов Ғ. Мавлоно Муқимий// Муқимий. Асарлар,– Тошкент, 1974; 13-6.

** Шомаксудов А. Муқимий сатирасининг тили. – Тошкент, 1971, 1236

поэтик адабий тили билан ҳозирги ўзбек поэтик адабий тилини бир-бирига боғловчи кўприк ва шеърятдаги анъанавий услубларни давом эттирган ва янгича тартибда ривожлантирган бадиият намуналаридир.

Ўзбек бадиий услубига ва умуман ўзбек адабий тилига ташқи омиллар таъсирининг икккичи даври – рус ва у орқали Европа тиллари ва адабиётларининг таъсири Муқимийнинг замондоши бўлган Зокиржон

Холмухаммад ўгли Фуркат (1859-1909) ижодида яққол ва ўзига хос тарзда кўзга ташланади. Бунга Фуркатнинг илму маърифатга ташналиги, ўз халқини маърифатли қилишга интилиши ва шу йўлда рус тили, адабиёти ҳамда санъатига қизиқиш билан қарагани сабаб бўлганлиги шубҳасиздир.

Унинг Шарқ назмиётининг беш жанрида – маснавий, мухаммас, мусаддас, мустазод, мактуб кўринишларида ёзган асарлари ўзбек тили билан бир қаторда анъанавий поэтикани, хусусан араб ва форс-тожик шеърятини билганлигидан далолат бера, ижодига мансуб намуналарда учрайдиган Австрия, адрес, акт, апрел, билет, визит, винтелятор, виставка, военный-губернатор, газет, генерал-губернатор, гимназия, градус, доктор, думахона, Еврупо, Ёпон, закон, зал/зол, инглиз, Италё, июль, калисо, кантрак, май, Манжурия, Маркиза, Нипули, машина, медал, Милон, музыка, музикон, Наполеон, немис, неморлик, областное правление, октябрь, пасха, почтахона, раёл, Русия, самовар, сантура, сентябрь, Суворов, судияхона, театр, телеграм, франсуз/франсус, Христос, ярмарка* каби кўплаб туб ва ясама тил бирликлари гарб тили ва адабиётига бўлган муносабатнинг маҳсулидир. Гарчи бу элементларни айнан бадий услубга хос деб қараш мумкин бўлмаса-да, XIX асрнинг II ярмига келиб, ўзбек тили ва адабиётида янги бир жараён рўй бера бошлаганини ўзида акс эттира олади. Адабиётда маълум маънода бармоқ вазнига бўлган эътиборнинг кучайиши, роман, повесть, хикоя, очерк, баллада каби қатор адабий жанрларнинг пайдо бўлиши ҳам ана шу жараённинг тезлашиши билан боғлиқ ҳодисадир.

Ҳар қалай рус ва у орқали Европа тиллари ва адабиётларининг ўзбек тили бадий услубига таъсири мураккаб масала ҳисобланиб, алоҳида монографик тадқиқотни тақозо қилади, деган фикрдамиз. Шунинг учун ҳам бу ўринда масалага умумий тарзда тўхталиш билан чегараландик.

Хуллас, ана шундай ўзаро адабий таъсирлар натижаси ўлароқ араб, форс-тожик классик шеърятдаги анъаналар туркий поэзияда мавжуд бўлган жанрларнинг янада тараққий қилишида ва янгиларининг пайдо бўлишида ижобий роль ўйнади. Шу таъсирлар туфайли назмиёт, хусусан, ўзбек шеърятини имконияти кенгая борди, янги-янги сўз ва иборалар ҳисобига бойий бошлади.

Шундай қилиб, жаҳоннинг барча тараққий этган тилларида бўлган адабий-бадий жараён натижаси ўлароқ ҳар бир тилдаги маълум қисм бошқа тиллар бирликларининг мавжуд бўлиши ўзбек адабий поэтик тили тарихи учун ҳам хос хусусият бўлиб қолди.

* Фуркат. Танлаган асарлар, 11-том. — Тошкент, 1959.

Ўзбек адабий поэтик тили сўз фондидаги минг йиллик ўзаро ижтимоий-иқтисодий муносабатлар мобайнида араб, форс, тожик, хинд, юнон, лотин, мўгул, рус ва рус тили орқали Европа тилларидан ўзлашган сўзларнинг миқдори тахминан 15-20 минг бирликни ташкил қилади. Бу манзарани Фахри Камол шундай деб ёритган: «Ўзбек адабий тилидаги сўз бойлигидаги асосий лексик қатламларда юз берган ўзгаришларни кузатиш шундан далолат берадики, 1922 йилдан буён байналмилал сўзлар қатлами адабий тилнинг умумий лугат составида дастлабки 2 процентдан 15-16 процентгача кўтарилди. Бу давр ичида арабча сўзлар анча камайиб кетди. Тўғри, бадиий асарларда, жумладан, поэзияда арабий сўзларнинг, хусусан абстракт тушунчаларни ифодаловчи сўз ва ибораларнинг маълум даражада салмоғи бор. Аммо фанний асарларда, айниқса табиий фанларда интернационал сўзларнинг салмоғи ортиқ, фаннинг айрим соҳаларида интернационал сўзларнинг умумий миқдори 18-20 процентгача етади».*

Ўзбек бадиий адабиётидаги қадим даврлардан бошлаб ёзилган ёдгорликларнинг ҳар бирини алоҳида-алоҳида, ёки бўлмасин, бир ижодкор қаламига мансуб асарларни яхлит ҳолда олиб, уларнинг лугат бойлигини ўрганишга бағишланган ишлар ўзбек тилшунослигида бармоқ билан санарли.** Шундай ишларнинг изчиллик билан ва маълум тартибда амалга оширила боришигина ўзбек поэтик тилининг ҳақиқий манзарасини гавдалантира олиш, ундаги ҳар бир элементнинг келиб чиқиши, қайси лексик қатламга мансублиги ва бугунги ижтимоий алоқа жараёнида, бадиий адабиётда қўлланиш даражаси ҳақида аниқ ва ишонарли хулосаларни қайд қилишга имкон беради.

Ҳозирча эса кўпсонли туркийча-ўзбекча ёдномалар ва адабиётимиз классиклари асарларининг сўз бойлиги хусусида, санаб ўтилган манбалар ҳисобга олинмаганда, тахминий ва умумий мулоҳазалар билан чекланишга мажбурмиз.

Шундай бўлса-да, ҳарқалай, маданий-поэтик меросимиз лексик қатламидаги ўзлашган сўзларнинг умумий қиёфасини яратиш имконияти бор. Бунинг исботи учун айрим манбаларга мурожаат қиламиз. Масалан, Юсуф хос Ҳожиб ижодида ташқи таъсирнинг дастлабки намуналарини кўриш мумкин. Уларни албатта икки йўналишда—ҳам номинатив вазифага, ҳам бадиийликка хизмат қилувчи элементлар сифатида қараш тўғри бўлади.

Арабча элементлар:

1. «а» товуши билан бошланган сўзлар: абад, абдал, абир, адаб,

* Ҳозирги ўзбек адабий тили, 1 том,—Тошкент, 1966, 188-б

** Ризаев С. Ўзбек совет болалар адабиёти тилининг частотали лугати.—Тошкент, 1980. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. Тўрт томлик.—Тошкент, 1983-1985., Қўнгулов Р., Каримов С. Зулфия поэзияси тилининг лугати. Конкорданс.—Тошкент, 1981., Ризаев С., Бўронов А. Абдулла Қахҳор «Синчалак» повести тилининг частотали лугати.—Тошкент, 1986.

адад, адл, адоват, аду, аёр, ажаб, ажиз, айб, амин; амсол; арш; асбоб, асил, асир, аслий, ато, афв, афият, ашъор, ахд; ахл...

2. «б»: байт, баён, бало, балогат, барот, баъзи, бахт, бокий, бурч...

3. «в»: ва, вазир, ва лекин, васиййат, вафо, ваъда, вахший, вақт, вилоят, вирд, висол, вожиб...

4. «д»: давлат, даво, даъво, дин, дунё, дуо...

5. «ж»: жавоб, жазр, жамоат, жамол, жамъ, жафо...

6. «з»: замона, заъфарон, зиёрат, зоҳид...

7. «и»: ибол, ибрат, иёр, иллат, илм, имон, иморат, имтихон, иноят, иттифок, ишорат, иқбол, иқлим...

8. «к»: кавкаб, кавокиб, камол, карим, кафорат, кимиё, китоб, кофир, курсий, кусур...

9. «л»: лақаб, лаҳв, лико, лукмон, лугат...

10. «м»: мажоз, мазолим, малик, мамлакат, мамрлик, манзил, масал, масжид, машрик, машгул, маъжун, маълум, маъний, маҳмуд, мерос, меҳнат, миллат, миннат, мисол, мол, муаззам, муарриж, музлимат, мулк, мулкат, мулук, муназзим, мункар, мунозара, мунофиқ, мунқалиб, мурид, мурувват, мусаллат, мусофир, муфлис, муфозаа, муфсид, муъин, мўмин, муҳол, муҳаммад, муҳтасиб...

11. «н»: навбат, назихат, нафас, нафс, накий, неъмат, низом, ният, ниҳоят, носир, нужум, нур, нуқл...

12. «р»: раб, рабб, ражаъ ранят, раква, расул, раҳмат, риёсат, роҳат ...

13. «с»: сабаб, сабо, сабр, савоб, сазо, салом, саломат, саодат, саратон, сафар, сиёсат, сикандар, сирр, сифат, соат, собир, собит, сурат, суҳбат...

14. «т»: таат, тавба, тавфиқ, тавъ, талаб, тансиф, тамаъ, тамом, тариқат, тартиб, тасбиҳ, тасниф, тафриқ, таъала, таъбир, таъзиф, таъзият, тақдир, тақсир, тиф, тоқат...

15. «у»: узр, уламо, умир, уммат, уқб...

16. «ф»: фазл, фалак, фано, фаризо, фарқ, фасл, фасод, фидо, фиск, финок, фитна, фикҳрат, фоний, фориг, фосик...

17. «х»: хавф, хазина, хайл, халифат, халқ, хароб, хасим, хат, хатар, хатир, холий, холик, хиёнат, хилл, хилъат, хуший...

18. «ш»: шаддод, шариат, шариф, шарр, шарт, шатранч, шаҳоват, шаҳодат, шеър, шифо, шоир, шубҳат, шукр...

19 «к»: қабул, қавл, қавм, қалам, қаноат, қарор, қасаб, қаҳти, қиём, қиёмат, қиёс, қисмат, қисса, қози, қўргон...

20. «г»: гам, гафлат, гафур, гойиб, гофил, гоят...

21. «х»: ҳабас, ҳабб, ҳабиб, ҳаво, ҳад, ҳаж, ҳазар, ҳайдар, ҳаким, ҳалво, ҳалол, ҳамият, ҳандаса, ҳарир, ҳариф, ҳаром, ҳарф, ҳашм, ҳақ, ҳақиқат, ҳеч, ҳийла, ҳикмат, ҳиммат, ҳисор, ҳишмат, ҳожат, ҳожиб, ҳозир, ҳол, ҳужжат, ҳукамо, ҳурмат...*

*. Ушбу ва бундан кейинги араб ҳамда форс-тожик тилига оид мисоллар қўйидаги манбадан олинди: Древнетюркский словарь.-Л., 1969.

Келтирилган мисоллар Э.Бегматовнинг «ўзбек тилидаги арабча ўзлашмаларнинг кўпчилиги абстракт маъно ифодаловчи сўзлардир...

Арабча абстракт маъноли ўзлашма сўзлар кўпроқ китобий услуб ленсиқасига тааллуқлидир. Улар поэтик сўзлар, илм-фан терминларидир. Шу туфайли арабча ўзлашмалар кўпроқ ўзбек адабий тилининг пассив катламларига, жузъий услубларга тегишлидир»,* деган фикрни тасдиқлайди.

Маълум бўладики, эски поэтик туркий тил ва қадимги ўзбек поэтик тилида араб тилининг лексик таъсири даражаси XI-XII асрлардаёқ сезиларли бўлган. Юсуф хос Ҳожиб каламида улар тилимизда, қисман поэтик тилда янада мустаҳкамланган.

Худди шундай ҳолатни Юсуф хос Ҳожиб ижодида, гарчи арабча сўзларга нисбатан кам бўлса-да, форсча-тожикча сўзларда ҳам кузатамиз: абизан, андом, аргувон, Афросиёб, афсун, банд, батар, биёбон, бузург, гавҳар, ганж, гашт, гувориш, гуланкабин, гулоф, гурунч, гўр, дарига, дору, дуруд, ё, ёд, ёр, ёрий, жон; замона; занги, зина, зиндон, зулф, калбуд, кон, магар, моя, мусулмон, намоз, ник, нодон, об, обод, одина, ораста, орзу, осон, офтоб, охур, палид, панд, панднома, пиша, пари, парҳиз, раво, равон, рустам, рўза, рўзи, сазо, сарой, сипох/сипах, тахт, фаридун, фариза, фаришта, хирад, хок, чавгон, чора, шикор, шира, шоҳнома, қанд, гавга, ҳам,, ҳаргиз, хири каби.

«Ҳибат ул-ҳақойиқ» достони тилида ҳам Аҳмад Югнакий томонидан бадий услуб талабига кўра арабча ва форсча-тожикча сўзлардан фойдаланган.

Арабча сўзлар: аввал, адиб, азиз, азоб, амал, амр, араб, арз, Атиқ, ақл, бадал, бадиъ, басал, бахил, беда, бино, боб, бухул, вабол, вараъ, ваъз, вудд, далил, динар, жадал, жазаъ, жоҳил, жуд, жумла, жумод, зиёдат, зикр, зуҳд, ибодат, иборат, ижобат, изо, иллоҳ, илож, ислом, итоб, ихсон, карам, кафан, кибр, киёсат, лаззат, латифа, лаън, либос, мадх, мажд, мазиҳ, майдон, макон, манъ, маъдан, мизоҳ, муддат, мурод, мутадаийин, мутаъбад, мустамаъ, мушфик, мукир, наби, наводир, насоб, нафис, наът, никоб, омон, ориф, работ, ракс, рикқат, салим, саловат, самоъ, саноъ, саодат, сафиҳ, сафо, сахоъ, сирр, содик, табиат, тавозеъ, тазарруъ, такаббур, тафовут, турфа, удвон, умур, усмон, фазил, фазилат, файласуф, фарох, фақир, феъл, фикр, фойда, футувват, хабар, хайр, харобат, хасис, хаслат, хос, шакк, шараф, шароб, шахд, эваз, эътибор, эътиқод, яъни, қадах, кадр, қавий, қазо, қатра, қафас, қувват, қудрат, газаб, гайбат, галат, гариб, ҳадя, ҳазл, ҳалим, ҳамд, ҳариз, ҳасрат, ҳақ, ҳақоик, ҳибот, ҳилм, ҳисоб, ҳирз, ҳикд к а б и.

Форсча-тожикча сўзлар: Анушервон, бад, баси, баробар, бародарона, бахшиш, баҳо, боди, боз, богча, бунёд, бурахна, бўстон, вагар, гила, гузоф, гул, гухар, дард, дармон, дашном, дигар, дод, доно, дориг, дуруст, душман, ёри, жома, жонвор, жувон, зар, захр, зинҳон, зуд, ки, маза, мард, май, меҳрибон, навишта, нигоҳдор, нишон, но-

кас, нохуш, озод, озор, ошкор, пашимани, пинҳон, пир, посбон, риё, роз, рост, рўзгор, сабат, фарр, фил, хуш, хўжа, ширин, шоҳ, чоҳ, ҳазор, ҳама, ҳар, ҳунар, ҳуш с и н г а р и.

Ўзбек бадиий адабиёти услубида XI-XII асрларда ташқи лексик омил сифатида қараладиган арабча ва форсча-тожикча элементларнинг кўпчилиги ҳозиргача ҳам ўзбек поэтик ва прозаик асарлари тилида ишлатилиб келинмоқда. Бундан ташқари, ҳатто мазкур сўзларнинг бир қисми тилимизда умумистеъмолдадир. Маълум қисми эса умуман ишлатилмайди.

Ўзбек адабиёти бадиий услубиятининг шаклланиш ва ривожини ҳамда унда ифода воситаларининг бир тури сифатида ўзлашма сўзларнинг кўпая бориши XIV асрга келиб янада фаоллашди. Ана шу фаоллик билан XIV аср ёдномалари тили лексикаси алоҳида ажралиб туради.*

Ўзбек классик адабиётида XIV асрга келиб бадиий таржима ишлари кенг авж олиб кетиши бунга асосий сабаб бўлди. Бу даврда таржималар, асосан, форс-тожик адабиёти намуналаридан амалга оширилди. Сайфи Саройи, Хоразмий, Рабғўзий, Қутб ва бошқалар қаламида амалга оширилган бундай назмий ва насрий асарлар таржималари илмий адабиётларда Хоразм ёдномалари номи билан маълум. Мазкур асарлар аксарият қисмининг сўз бойлиги Э. Фозилов томонидан тўпланиб, икки томлик глоссарийси «Эски ўзбек тили» номи билан 1966 (I том) ва 1971 (II том) йилларда нашр этилган ва биз ҳам мисоллар таҳлилида ана шу манбалардан фойдаландик.

XIV асрда эски ўзбек поэтик адабий тилига ташқи омил сифатида чет сўзларнинг кириб келишини, асосан, икки йўналишда олиб қараш мумкин:

1. Барча тилларда бўлгани сингари ўзаро ижтимоий алоқалар натижасида ўзлашган арабча, форсча-тожикча сўзлар.

2. Форсча-тожикча бадиий асарларни ўзбек тилига таржима қилиш орқали кириб келган арабча ҳамда форсча-тожикча элементлар ва улар заминида ясалган арабча+ўзбекча, форсча-тожикча+ўзбекча сўзлар.

3. Бегматовнинг куйидаги мулоҳазалари бу фикрни яна ҳам мустаҳкамлайди: «Тожик тили ўз даврида бадиий-поэтик тил, расмий-юримдик тил сифатида аяча ишланган, сайқалланган тил эди. Айниқса, унга араб тили кучли таъсир кўрсатган эди. Шу сабабдан араб сўзлари тожик тилининг баъзи услубларида умумий сўз микдорининг 50-60 процентини ташкил этади. Тожик тилида соф арабча негизлар асосида тожикча морфемалар ёрдамида кун микдорда янги сўзлар вужудга келтирилди. Бу сўзлар поэтик нутқ, расмий ёзишмалар тили ва илмий услуб учун жуда қулай ва зарурий сўз ва терминлар эди. Ўзбек тили мана шундай нутқий воситаларга муҳтожлик сезганда буни тожик адабий тилидан олди.**

*. Ф а з и л о в Э. Староузбекский язык, Хорезмские памятники XIV века, том 1, с.5,

** . Ўзбек тили лексикологияси, 98-6.

Ана шундай таржима асарларининг намунаси сифатида Сайфи Саройининг «Гулистон»дан қилган таржимаси—«Гулистон би-т-туркий», Қутбнинг Низомий Ганжавий «Хамса»сидан ўгирган «Хусрав ва Ширин» достонини, булардан ташқари эса Хоразмийнинг «Муҳаббатнома» ҳамда Маҳмуд Алининг «Наҳж ул-фародис» насрий асарларини кўрсатиш мумкин.

Тилга олинган манбалардаги ўзлашма сўзларга кўз югуртириш ўзбек бадиий услубининг шаклланиш босқичларида ташқи омилларнинг аҳамиятини белгилашда филологик қиммат касб этади деб ўйлаймиз.

«Гулистон би-т-туркий» да ўзлашма сўзлар: абад, абёт, аблаҳ, аввал, авж, авло, авсоф, авқот, агар, адамий, адо, адаб, адиб, адим, адиб, ажал, аждаҳо, азал, азият, айём, акобир, аксар, алвон, алим, алфоз, амир, амлок, аммо, аммора, амонат, амр, амсол, анбар, авоъ, андиша, андом, анжас, анжуман, араф, аркон, армуд, асад, асар, асбоб, асвад, асир, асл, аслий, асос, асҳоб, атиббо, афъол, афгон, ахий, ахират, ахлоқ, ашё, ашжор, ашъор, ашкиё, аъзон, аъло, агёр, аҳвол, аҳл, аҳлан, аҳмар, аҳмоқ; баввоб, бадал, бадан, бадиъ, бадиҳа, бадр, бадрақа, баён, баззоз, базл, базоат, байзақ, байт, байтар, бали, балият, балиг, банги, банда, баракат, барбат, барйия, бармаки, баройи, барокат, барр, бартил, барр, бас, батн, батолат, баттар, бахил, бахт, бахш, бахшиш, башарият, башорат, баъзи, бакиё, баққол, баҳо, баҳойим, баҳона, баҳори, баҳр, баҳс, бевафо, бегумон, бенаво, бечора, беша, биёбон, бийи, билод, бинафша, бино, бирён, бирка, бисот, боб, бод, бодом, бож, боз, бозор, бозу, бол, бор, ботил, ботин, боқий, бог, булбул, булугийат, бунёд, бурд, бурж, бурҳон, бухл, бўй, бўстон; важх, вазир, вазифа, вази, вазорат, вакил, валеки, вали, варақ, варақа, вард, васият, васл, васф, ватан, ватвот, вафо, вафодор, вафот, ваъда, ваъз, вақоҳат, вақт, вақф, видоъ, вилоят, висол, виқор, водий, воиз, ворис, восита, восиф, воқиа, воқий, воқиф, вужуд, вузаро; габр, гавҳар, гадо, гадой, ганж, гар, гаҳ, гаҳи, гил, гилим, гирифтор, гузар, гул, гулгун, гулзор, гулистон, гулшан, гумон, гунбад, гунбаз, густох, гуфтор, гўҳар, гўр, дабир; давлат; даво, давр, даврон, далил, далолат, дам, дамбадам, даражот, даракат, дарам, дард, дарё, дариг, дарига, дарича, дароҳим, дарюза, дастур, даф, дафотир, дафтар, даҳл, даъват, даъво, дақиқа, даққ, даҳлиз, даҳр, деҳқон, дибо, динор, дидор, диёнат, диёр, дил, дилбар, дилдор, дилистон, диловар, дилором, дилшод, димоғ, диний, динор, дирам, дироят, дирҳам, девон, девона, дудог, дун, дунё, дуо, дур, дурар, дурр; дуррож, дуруст, духул, душман, дўкон, дўст; жабин, жавидон, жавр, жавҳар, жавҳарий, жадд, жадид, жазо, жадиб, жалол, жаллод, жамият, жамиъ, жамол, жамоат, жамъ, жаннат, жаноза, жароҳат, жарроҳ, жасорат, жафокор, жаҳаннам, жаҳл, жаҳон, жаҳул, жидол, жинон, жироб, жисм, жиср, жихоз, жоду, жомъий, жон, жонивор, жониб, жоний, жонон, жонпарвар, жонфазо, жосус, жофий, жоҳ, жоҳил, жуд, жубба, жумла, жумъа, жундай, журм; заврак, зажр, закот, замил, заллат, замзама, замон, замир, занбур, занжир, заин, занф, зар, зарб, зарофат, зариф, зарра, зарроқ, зарурат, зафар, захира, захм, заъриф, заъфарон, загал, захар, захмат, зикр, зайир, зойиъ, золим, зор, зорий, зот, зог, зоҳид, зохир, зулм,

зулмат, зулум, зулф, зумуррат, зуфулун, зуъф, зукоқ, зуҳд, зуҳр, зуҳра; иблис, ибно, ибриқ, иброр, идрок, идрор, ижобат, ижозат, ижрат, ижтиҳод, икром, илоҳ,

-20-

илоҳий, илтижо, илтифот, имкон, имом, имон, инобат, Инжил, инкор, инсон, инсоф, интиқом, инфиъол, иншо, инъом, иродат, иртифаъ, ислом, исм, исор, исрод, иститоъат, истиъдод, истиъонат, истигфор, иттифоқ, иттифоқан, ифлос, ифтор, ихвон, ихрож, ихрожот, ихтиёӣ, ихтисор, ишорат, ишкибо, иштиёқ, иштихо, иъзоз, иъллом, иътибор, иқбол, иқлим, иқрор, ихсон, ихтиёж, ихтиёт, ихтимом, ихтироз, ихтирок; йа, йавм, йагона, йадгар, йамоний, йар, йаран, йарий, йасамин, йасир, йаху, йабни, йақин, йаҳуд, йаҳудий; кабир, кабутар, Кавсар, кайвон, кайд, калб, калима, каллоса, калом, каманд, камол, канъоний, карам, карим, карих, каромат, кароҳиййат, каррот, касб, кафан, кафоф, кафур, кафф, ки, кибр, кийна, киноят, кирда, кис, кисват, китоб, китобат, кифоят, кишвар, куллий, кулфат, кунж, куттоб, куфр, кўза, кўн, кўр, кўс; лабуд, лавозим, лавн, лавқ, лажарм, лажлаж, лаззат, лайл, латиф, латифа, латойиф, латофат, лафз, лашкар, лаъин, лаҳв, лаҳжа, лекин, либос, лозим, лойик, лоф, лошан, лутф, лукма; маваддад, мавж, мавжуд, мавжудот, мавзун, мавиъза, мавсуф, мавҳум, мадад, маддод, мадид, мадраса, мадфун, мадхол, мадҳ, мадҳуш, мажид, мажлис, мажмаъ, мажол, мажолис, мажруҳ, мажусий, мазаллат, мазид, мазиййат, мазкур, мазҳаб, маъдон, маъл, маъшун, маккор, маккора, макон, макорим, макр, макруҳ, максаб, мактаб, мактуб, малак, малик, малиҳ, малоика, малол, малолат, маломат, малохат, малул, малъун, мамдуҳ, мамзуж, мамлакат, манбаъ, манзар, манзил, манотий, манотий, мароз, мардона, марсум, мартаба, масал, масалан, масжид, маскан, масканат, маслаҳат, маснад, масоҳиб, маст, мастур, масъала, матбах, матлаб, матлуб, матоъ, мафҳор, махлуқ, машаққат, машварат, машоварат, машойих, машъаладор, машгул, машҳур, маъада, маъақиб, маъбуд, маъдан, маъзул, маъзур, маъйуб, маъишат, маълум, маъний, маърифат, маъруф, маъсий, маъсиййат, маъсум, маъшук, маъшуқа, мақбул, мақол, мақом, мақомат, мақсад, мақсуд, мақсум, мағз, мағора, мағрибот, мағрур, мағфарат, маҳал, маҳалла, маҳбуб, маҳв, маҳжуб, маҳжур, маҳобат, маҳрам, маҳсул, маҳфил, маҳфуз, маҳшар, миждоз, миннат, мирваҳа, миск, мискин, мисмор, мисол, мисрий, мифтоҳ, мих, миқдор, миҳак, мева, мезон, мерос, меҳмон, меҳнат, меҳр, меҳтар, мовард, мозий, мол, молик, мор, мот, мотам, моҳазар, мубассар, муболага, муборак, мубориз, мубосаҳа, мубтадий, муваккал, мувофик, мудаббир, мударо, мудбир, муддат, муддаъо, мудом, мужаррад, мужовир, мужоҳида, музайян, музаккий, музаффар, музаҳҳаб, муйассар, мукаддар, мукаррам, мукаррар, муколама, мукошафат, мулк, мулкат, мулозим, мулотафа, мулотафат, мулук, мулҳид, мунаввар, муназзах, мунаққаш, мунир, мункар, мункир, мунодий, муножжас, муножот, мунозара, мунозаъа, мунозаъат, муносабат, муносиб, мунофик, муноқиз, мунсариф, мунтазир, мунтахо, мунъим, мунқад, мунқатий, мураббий, мурассаъ, мураттаб, мураккаъ, мурдор, мурид, мурод, мууроқабат, мурувват, мусаввар, мусажжаъ,

мусаллам, мусодара, мусофир, мусоҳамат, мустамий, мустафид, мустаъжил, мустақим, мустағрақ, мустаҳак, мусулмон, мутабаъат, мутажаббир, мутазаиф, мутакаббир, мутакаллим, мутамақкин, мутанаъим, мутараддид, мутафаррик, мутаъаббид, мутъал, мутағаййир, мутаҳаййир, мутаҳаммил, мутолаа, мутолаба, мутий, мутриб, муттафик, муттақий, муфарақат, муфаррих, муфассар, муфид, муфлис, муфсид, муфти, мухалиф, мухалифат, мухатара, мухлис, мухталиф, мухтасар, му-

-21-

шарраф, мушаҳабат, мушк, мушкил, муштарий, муштағил, мушток, мушфик, муъаванат, муъаззаз, муъаззим, муъаййан, муъаййана, муъалажа, муъаллим, муъанасат, муъанбар, муъатаб, муъаттар, муъжиб, муълам, муътабар, муътақиф, мубтамад, муътариф, муътақад, муқаддам, муқаддар, муқаддима, муқарраб, муқаррар, муқим, муқобала, муқобил, муқри, муқтазо, муғайлон, муғанний, муҳаббат, муҳаййа, муҳал, муҳаққак, муҳаққик, муҳаққикона, муҳориф, муҳосаба, муҳиб, муҳим, муҳкам, муҳмал, муҳмалат, муҳтамал, муҳтасиб, муҳтож, муҳр ва ҳ о к а з о.

Кўринадики, ташки омил сифатида ўзбек классик бадиий адабиётида ишлатилган сўзларнинг миқдори бир хил эмас. Эски лексикографик манбалардан маълумки, ўзбек адабий тилига қабул қилинган «м» товуши билан бошланувчи тил бирликлари орасида энг катта сонни араб тили элементлари ташкил қилади. Араб ва форс-тожик тилларидаи ўзлашгаи «н» товуши билан бошланувчи сўзларнинг ўзаро нисбати ўзбек лексикографик манбаларининг кўрсатишича, деярли бир-бирига яқин. Яна Сайфи Саройининг асари бўйича ўзбек адабий тилидаги ўзлашма сўзларни кўрсатишни давом эттирамиз:

наби, набот, навбат, навбахор, навмид, наво, навохат, навъ, навҳа, надим, надомат, најис, назар, назир, назиф, назм, назъ, най, нам, намм, намоз, нард, насиб, насим, насл, насойих, насроний, натъ, нафас, нафақа, нафис, нафрат, нафс, нафъ, нахл, нахла, наъл, наъра, нақд, нақл, нақш, наққош, нағма, наҳанг, наҳбат, наҳв, наҳор, неътам, ниёз, низоъ, ниййат, никоҳ, нисбат, нисор, нифок, нишон, нишона, нишот, ништар, ниъом, ноғохон, ноғох, нодир, нодон, ножинс, ноз, нозук, нола, нолон, нома, номдор, номус, нор, носих, ноқа, нудамо, нужум, нузул, нукта, нур, нусрат, нутфа, нутк, нуқсон кабилар.

Ўзбек адабий тилига ўзлашгаи сўзлар орасида форсча-тожикча олд кўшимчалар бе-, но- билан ясалгаи сўзлар ҳам Сайфи Саройи таржималарида маҳсулдор. Масалаи: нокас, номашруъ, номахрам, номехрибон, нохуш, ночор ва бошқалар.

«П» товуши билан бошланувчи ўзлашмалар фақат форсча-тожикча сўзлардан иборат: пайк, паланг, паид, панжа, парвона, парда, пардадор, паришон, парсо, парҳез, пас, паҳлавон, пешкар, пиёда, пир, пируза, пиша, пеша, пой, пок, пора, пўлод...

«Р» товуши билан бошланган арабча ва форсча-тожикча сўзлар: равнақ, раво, равоқ, равҳоний, радд, райҳон, раъат, рамазон, рамаъ, ранг, ранж, ранжида, ранжур, расм, расул, рафик, рахт, раъиййат, раъно, рақс, рағбат,

рахил, рахим, рахм, рахмат, риё, риёсат, ризк, рифъат, роз, рой, ройиха, рост, роҳат, рушан, рух, руҳоний, рўзгор...

«с»: самин, самоъ, самъ, сандик, сано, санбур, саиъат, сарафроз, сарбоз, сарв, сарвар, сарвакт, сарғардон, сарой, сархуш, саодат, саф, сафих, сафар, сафо, сафоҳат, сахий, сахо, саховат, саъб, саъи, сақар, саким, сахв, сахл, сақи, сахро, сиддик, сидк, силий, силоҳ, сим, симот, сипоҳий, сирот, сирр, сифат, сиххат, собир, собит, собиқ, содир, содиқ, солим, солих, солус, сон, соний, соъим, соқий, соҳиб, субх, сужуд, сукут, султон, сулх, суннат, сунъ, сухра, сӯал, сӯбат, Сухайл, сухбат, сурат, сўфий...

Ўзбек адабий тили сўз бойлигида «т» товуши билан бошланувчи ўзлашган сўзлар, хусусан форсча-тожикча, айниқса арабча сўзлар кўп. Бу лингвистик ҳодиса XIV аср ўзбек тили ёдномалари тилида, жумладан Сайфи Саройининг мазкур асарида ҳам сақлаииб қолғандир: табассум, табак; табиб, табиат, табл, таборук, табъ, таваккул, таваккур, тавакку, тавба, тавбих, тавила, тавобеъ, тавозеъ, Таврит, тавфиқ, тавъан, тавҳид, тадбир, тадорук, тажаллий, тажосур, тазарруъ, тазкира, таййиб, такаббур, такаллум, такбир, тақийа, такрор, талаб, талаф, талотуф, талоқ, талъат, тамаино, тамат, таматтуъ, тамаъ, тамом, тамомат, тамошо, тан, таиаъум, тар, тараннум, тараф, тарк, тароб, тароз, тарозу, тарра, тарсим, тарсо, тартиб, тасаввур, тасаввуф, тасалли, тасарруф, тасбих, тасдие, тасдиқ, таслим, тасниф, тафаккур, тафарруж, тафовут, тафтиш, тахт, ташвиш, ташниъ, ташриф, таъаддий, таъажжуб, таъаллук, таъаммул, таъарруз, таъассуф, таъбон, таъбид, таъбир, таъвил, таъжил, таъзият, таъзир, таълим, таъм, таъна, таъолий, таъом, тақарруб, тақаттуъ, тақво, тақвият, тақдим, тақдир, тақозо, тақриб, тақрир, тақсир, тағаййур, тағйир, таҳаййур, таҳаммул, таҳзиб, таҳлил, таҳният, таҳорат, таҳрима, таҳсил, таҳсин, теша, тижорат, тилсим, тифл, тирёк, тоб, тоба, товус, тож, тожир, тоза, тозий, тоиф, толиб, толиъ, торих, тос, тоъат, тохир, тоқа, тоқат, тоғий, турба, турш, тухли, туъма, тухмат, тухфа, тўти, тўфон к а б и л а р.

Ўзлашма сўзлар орасида «у» товуши билан бошланадиган бирликлар мазкур манбада нисбатаи кам учрайди: ужра, умаро, умид, уммат, унс, уруж, уста, устод.

«ф»: фавт, фазилат, фазихат, фазл, фазла, фалак, фалоҳ, фан, фано, фаранг, фарах, фарва, фарёд, фарзин, фаришта, фармон, фаровон: фаросат, фароғат, фаррош, фарш, фарқ, фасих, фасод, фасоҳат, фастук, фатво, фато, фаттон, фатх, фахр, фақир, фақих, фақр, фахм, фидо, фикр, фил-жумла, фи-л-ҳол, фирдавс, фироқ, фиръавн, фиръавний, фиск, финта, фитнат, фиғон, фил, фозил, фойда, фол, фоний, форис, форисона, фориг, фосид, фосик, фош, фока, фужур, фузало, фулон, фулус, фурсат, фурқат, фусук, футувват, футух, фуқаро...

«х»: хабар, хавас, хавф, хажал, хажолат, хазина, хазро, хайал, хайл, хайлий, хайма, хайр, халал, халойиқ, халоват, халос, халқ, хаммора, хандақ, ханжар, хар, харж, хароб, харож, хасис, хаслат, хасм, хасорат, хаста, хатар, хатиб, хатм, хата, хатт, хибрат, хадмат, хизмат, хийанат, хийар, хилоф, хилъат, хирмон, хирқа, хисол, хиссат, хитоб, хиффат, хавоий, хожа, хок, хол,

холий, холис, холик, хон, хонақоҳ, хонуман, хор, хос, хосиййат, хосса, хотим, хотир, хубс, худ, худрав, худрой, хулқ, хумор, хурмо, хусрав, хусрон, хусумат, хутба, хуфйат, хуш...

Эски ўзбек адабий тили сўз бойлигидаги элементлар орасида «ч» товуши билан бошланадиган сўзлар бирмунча кам сонни ташкил қилади. Бу ғурух бирликлардаги ўзлашма сўзлар асосан форсча-тожикчадир: чаман, чанбар, чанғ, чарб, чарх, чатр, чашма, чашний, чеҳра, чини, чироғ, чиркин, чобук, чокар, чуст, чўбон/чўпон...

«Ш» товуши билан бошланувчи арабча ва форсча-тожикча сўзларнинг Сайфи Саройи тилидаги нисбати бир-бирига яқин: шабб, шаввол, шавк, шадд, шажоат, шайдо, шайтон, шайх, шакар, шакк,

-23-

шакл, шамма, шамойил, шамс, шамъ, шанкул, шар/р/, шараф, шарик, шариф, шароб, шарт, шаръ, шатранж, шафиъ, шафоат, шафкат, шахс, шашдор, шақоват, шахват, шахд, шахнома, шахр, шахриёр. шева, шер, шеър, шиддат, шикаижа, шикоят, ширин, шифо, шоғирд, шод, шоди, шодмон, шоир, шокир, шукрона, шуғл, шўр, шўра, шўрбо.

Турли ёзувларда шундай филологик белгилар бўладики, улар бошқаларида учрамаслиги мумкин. Масалан, араб тилининг лексик ярусидан шундай хусусият борки, у туркий ва эроний тилларда йўқ. Бу «айн» / / белгиси билан бошланадиган сўзлардир. Сайфи Саройи асарларида ҳам маълум сўзлар айна шу белги билан бошланган элементлардир: або, абир, абҳар, авом, аврат, адас, адоват, адл, адув, ажаб, ажабо, ажам, ажойиб, ажиб, ажз, азоб, азиз, азим, азимат, азм, азоб, аёл, айб, аййар, айн, айш, акс, алам, ала-с-сабоҳ, алаф, аломат, аллома, амал, амалдор, аммо, амму, анбар, анқо, арак, арз, арза, аруз, асал, аср, ато, аттор, афв, ашо/аша; ақд, ақл, ақраб, аҳд, обид, одат, одил, ож, ожиз, окиф, олам, олим, олий; омил, омир/амир, омий, ор, ориф, осий, офият, ошиқ, ошиқона, оқибат, оқил, ибодат, иборат, ибрат, иддат, изз, иззат, илож, иллат, илм; иморат, иноят, инон, интиқом, исйан, итоб, ишо, ишва, ишрат, ишқ, удув, узлат, узр, уламо, улвий, урйан, умр, ушок, уқба, уқубат, удҳо...

«Қ» товуши билан бошланган ўзлашма сўзлар орасида арабча сўзлар кўпроқ: қабила, қабих, қабо, қабойил, қабола, қабоҳат, қабр, қабул, қавий, қавл, қавм, қавқоб, қад, қадам, қадар, қадах, қадим, қадимий, кадр, қазиййа, қазо, қай, қайд, қайлулаҳ, қалам, қаландар, қалъа, қамар, қану, қандил, қаноат, қарор, қарорий, қасаба, қасд, қасида, қаср, қассоб, қатл, қатъ, қафас, қафо, қаҳба, қаҳр, қибла, қиёмат, қиёс, қиймат, қисм, қисмат, қисос, қисса, қобил, қодир, қозий, қоида, қойил, мақом, қомат, қонёв, қосид, қосир, қофила, қофия, қубба, қубла, қубҳ, қувват, қудрат, Қудс, қулуб, қумаш, қурбат, қурбон, қурса, қут, қутн.

«Ғ»: ғабонат, ғаввос, ғавғо, ғаддор, ғазаб, ғазайфар, ғайб, ғайбат, ғайр, ғайрат, ғалат, ғамғин, ғамза, ғаммоз, ғамхўр; ғаний, ғанимат, ғараз, ғариб, ғаройиб, ғаромат, ғарра, ғарқ, ғарқа, ҳафлат, ғидо, ғийбат, ғирий, ғозий,

ғойат, ғойиб, ғолиб, ғолиба, ғор, ғорат, ғуоор; ғунча, ғуроб, ғурбат, ғурур, ғусса, ғурбон, ғўра...

«Гулистон би-т-туркий» да «х» билан бошлауучи сўзларнинг салмоғи ҳам анчагина бўлиб, уларнинг кўпчилиги ҳозирги адабий тилимиз сўз бойлигида яшаб келмоқда: хабба, ҳабиб, ҳабс, хавас, хаво, ҳавола, ҳад(д), ҳаддийа, ҳадис, ҳаёт, ҳаж, ҳазар, ҳаз(з), ҳазимат, ҳазин, ҳазрат, ҳайла, ҳайбат, ҳайвон, ҳайвонот, ҳайй, ҳайкал, ҳайрат, ҳайрон, ҳайф, ҳайхот, ҳаким, ҳал, ҳалво, ҳалим, ҳаловат, ҳалок, ҳалокат, ҳалол, ҳалқ, ҳам, ҳамал, ҳамд, ҳамдам, ҳамза, ҳамиша, ҳамйаи, ҳамла, ҳаммол, ҳаммом, ҳамойин, ҳамон, ҳашар, ҳанзал, ҳаиуз, ҳар, ҳаракат, ҳарам, ҳарб, ҳарғиз, ҳарир, ҳарис, ҳариф, ҳаром, ҳаромзода, ҳаромий, ҳартум, ҳарф, ҳеч, ҳиддай, ҳижоб, ҳижозий, ҳижрат, ҳийла, ҳийлат, ҳикмат, ҳикоят, ҳилм, ҳилол, ҳимаййат, ҳиммат, ҳисоб, ҳисор, ҳисорат, ҳисса, ҳифз, ҳожат, ҳожиб, ҳожи, ҳозир, ҳозик, ҳойил, ҳосил, ҳошия, ҳужжат, ҳужра, ҳузур, ҳукамо, ҳукм, ҳунар, ҳурмат, ҳуруж, ҳусн, ҳуш.

-24-

Хуллас, Саъдий Шерозийнинг XIII асрда ёзилган, муқаддима, саккиз боб ҳамда хотимадан иборат бўлган прозаик асарини ўзбекчага (туркийга) таржима қилиқ билан Сайфи Саройи ўзбек адабий тилини, унинг сўз бойлигини ташқи омиллар ҳисобиға кенгайтирди, энг муҳими, ўзбек бадий услубининг насрий планда мукаммалаша боришиға ҳисса қўшди.

Маҳмуд Алининг XIV асрнинг I ярмида ёзилган деб тахмин қилинадиған «Наҳж ул-фародис» насрий асари ҳам ўзбек адабий тили ривожидағи ташқи омилларни кўрсатадиған лисоний маиба бўла олади.

Асар тилидағи Сайфи Саройининг ижодида учрамағи арабча ва форсча-тожикча сўзларни келтирамиз:

«а» (алиф) ҳарфи билан бошланадиғаи элементлар: абадан, абадий, абдол, абтар, абушка, авут, адаб, адабсўз, Адам, ажзо, азалий, азон, аманно, анвор, андоза, ансорий, арвоҳ, ародат, атроф, афзал, афтор, ашир, а,ъзо, акриба, аходис, аҳё, аҳком, обдаст, одим, оёт, озод, олат, омин, омода, омонат, ораста, ором, офат, ошкора, оҳиста.

Ушбу ғуруҳдағи сўзларнинг иккинчи бир қисми «айн» () билан бошлауучи арабча сўзлар ташкил қилади: абарот, аёдат, азамат, азлат, алаф, амир, арасот, арза, арият, арш, асо, атш, уд; уддат.

«б»: бавл, бадбахт, байт(уй), байъ ва шира, байъат, бакара, бало, барот, батриқ, бақо, баҳил, бениҳоят, беғоят, беҳуда, бидъат, бизор/безор, бикорат, бикр, бихор, бобо, бозирғон, бонғ, борий, борхин, боғдор, бухтий, бўкон, бўҳтон...

«в»: вайрон, валойат, васвасе, вассий, вахт, ваҳий, вилдон, вирд, вожиб, волида, восил, вуқуф...

«ғ»: ғуноҳ, ғўристон...

«д»: давлат, Дажла, дарахт, дарбон, дарозғўш; дастор, дафн, дод, долу, даража, дарвиш, дармонда, дархол, дарҳост, дастғир, дехкон, диёт, дирра, дубур, Дулдул, дунёвий, дуоғўй, дуруд, душанба, душвор...

«ж»: жаббор, жабр, жадал, жазаъ, жазира, жамод, жамоат, жамил, жизя, жимоъ, жихад, жихат, жорий, жория, жоҳилият, жувонмард, жубрак, жузом, журъат, жуфт, жухул, жуҳӯд...

«з»: забаржад, забония, забт, забур, заифа, занбил, зарар, зарур, заккум, зиёда, зиёкор, зиёфат, зийнат, зина, зода, зойил, зулмоний; Зулҳижжа, зум, зумаррад, зумом, зумра, зу-н-нурайн, зурраъа, зуфорий...

«и»: ивуқ, ижмоъ, изор, илхом, имомат, имтисол, имтиҳон, инзол, интизор, интиёд, иром, ироқат, ислох, иснод, истироҳат, истиқбол, истиҳсон, итроф, иттибоъ, ихлос, ихтилот, ихтилоф, ишроф, иъёда, иъроз, иқомат, иқтидо, ихром, ихтимол...

«к»: кабира, каззоб, кайд, кайфият, калим, калимат, карсон, катоба, каттон, каффорат, килид, киром, кишф, кофур, кошки, коҳон, коғиз, кӯса...

«л»: лаббайка, лаънат, лиф, лоҳмоний...

«м»: маблағ, мабраз, мабъус, мавхуш, мадина, мажмуъ, мажнун, маза, мазаррат, мазлум, мазор, малакут, малоқат, мальбуна, манжи-

-25-

лик, маифаат, мардуд, марокиба, марҳамат, масвак, масокин, масхара, матмира, махлуқот, машғала, маъмур, мақхур, мағлул, маҳосин, маҳрух, меросхӯра, мехроб, мехрубон, минбар, минқод, мисвок, мисқол, монёъ, муаббир, муаззам, мубассир, муборақбод, мубоҳот, муваққат, мувваҳҳид, мувоҳират, мудовамат, мужаррад, мужда, мужодила, музмир, мукофот, мулоқот, мумтонеъ, мунаввас, мунис, мунозамат, мунора, муноқиша, муноғғаз, мунташир, мунғиз, мурсал, мусаллот, мусаллий, мусанниф, мусобикат, мустважаб, мустваъмал, муствағний, мусҳаф, мутабар, мутаваккил, мутававал, муталлеъ, мутолиъа, муфассир, муфрат, мухталит, мушбих, мушрик, муъаййир, муъжиза, муъжизот, муъомилат, муъоника, муъоқиб, муқобила, муқоринат, муғотир, муҳаррам, муҳдис, муҳлат, муҳожир, муҳосин, муҳофизат, мӯш, мӯъмин, мӯғ, мӯҳр...

«н»: набз, набира, нажосат, нажот, нажоший, наззора, назр, Намурд, наххос, наххосбон, наххосхона, нашр, наълайн, наҳж, нахий, наҳиф, нидо, нишо, ниъом, ниҳоят, нозаин, нозил, нозир, ноиб, номашруъ, номаҳрам, норасида, ноҳақ, нубувват, нуроний, нухуд...

«п»: пазмон, пайғамбар, палид, палос, парвардиғор, пароканда, пашимон, полон...

«р»: рабб, раббоний, рабеъ, ражаб, ражо, раҳм, рибо, рибот, рибохӯр, ривоят, ридо, риёзат, рисолат, ришват, рихлат, ровий, розий, рой, роҳиб, ружуъ, румий, рустойи; рухсат, руқъа, рӯза, рӯздор, рӯзий...

«с»: сабил, савт, садоқат, сайида, сакинот, сакр, салавот, сал-сабил, самеъа, сарб, сарф, саъид, сақф, саҳоба, сеҳр, сиймо, сийрак; сирот, софий, соҳир, сулҳнома, сура, сурё, сусмор, суф, суфра...

«т»: таб, табаррук, таважжух, тавоф, тавқ, тажриба, такаллуф, талқин, тамжид, таиовул, тарбият, тарс, тасаддуқ, тафаҳус, тафзий, таҳаллуф,

ташаххуд, таъвиз, таъзим, таъйин, таяммум, такдис, тахдид, тахрис, тишит, тобут, тўбра...

«у»: ужра, укуф...

«ф»: фазаъ, фариза, фасл, фирош, фикх, фожир, форс, фохиш, фохиша, фута...

«х»: хабис, хазинадор, хайрат, халифа, халофат, хамир, хамирмоя, хамр, хариф, хасий, хаффақон, хизматкор, хола, хом, хонадон, хотиб, худоё, хуммор, хуррам, хушнуд...

«ч»: чанбар, чант, чора, чоҳаршаиба, жомадон...

«ш»: шанба, шарбат, шариат, шаръан, шаҳид, шаҳна, шаҳодат, шикаста, шиховат, шойиста, шубҳа, шубҳат, шуруъ...

«к»: қабз, қабза, қадим, қандил, қароба, қарон, қасам, қатарот, қатир, қахат, кубла, курайший, куръа, куфл...

«ғ»: ғазот, ғалаба, ғилмон, ғудда, ғул, ғул...

«х»: ҳабаший, ҳавз, ҳаводор, ҳаворий, ҳавоший, ҳаж, ҳажомат, ҳазор, ҳайз, ҳало, ҳалқа, ҳамим, ҳамма, ҳарорат, ҳасанот, ҳаф, ҳақойиқ, ҳижоб, ҳовия, ходик, холис, ҳуққа...

Ўзбек поэтик адабий тилининг XV асрғача бўлган сўз бойлигидаги ўзлашган элементлар нисбатиға эътибор берилса, кейинг давр

-26-

маҳсули бўлган аиа шу икки асардаги форсча-тожикча, айникса арабча сўзлар микдорининг салмоқли эканлиги дарҳол кўзга ташлаиади.

XIV асрнинг биринчи ярмида ёзилган Низомий Ганжавий «Хамса»сидаги дostonлардан бири «Хусрав ва Ширин»нинг ўзбек тилиға Қутб томонидан қилинган эркин таржимаси*да ҳам арабча, форсча-тожикча сўзлар микдори анчагина. Бу асар «Хамса»нинг биринчи дostonи ҳисобланиб, 6219 байтдаи иборат: Қутб форс-тожик тилида ёзилган бу асарнинг ўз баҳрини таржимада сақлаган ҳолда кўп ўринларини ўзгартириб, янги воқеалар, тасвирлар, боблар (91 та) қўшиб, дoston ҳажмини 4740 байт билаи туғатган.

Қутбнинг «Хусрав ва Ширин» дostonида қайд этилган, юқорида тилға олинган иккала асарда учрамаган чет сўзларни келтирамиз,. Арабча сўзлар: азл, азо, алиф, амал, анғиз, асомий, афлок, афсус, афъо, ашҳаб, ақоб, аҳл, аҳсанат; бисмиллоҳ, бихаққи, буркуъ; васлат, вассалом, вуруд, вусъат; дайёр, дайр, далв, даллол, дарж, дарф; жадд, жалла, жалоллаху, жалоқ, жаҳд, жилва, жинн, жинс, журъа; зарних, Зухул; йам, ийд, имома, инс, истиқомат, ироқий, ишват; кавоқиб, каъбатайн; лаҳза, лол, лом; мажоз, мазоҳ, макнун, мансуба, мансух, маншур, манқал, марҳам, мархума, масихий, масруъ, масъуд, махмур, маъалқисса, маъкул, мақтаъ, маҳак, махмуд, маҳрам, миллат, мим, мубарра, музид, мумкин, мунқалиб, мураввақ, муробат, мусалсал, мусиқор, муслим, муъаттал, муъашир, мўътадил, муқоний, муҳандис; наср, насрин, нафрин, нахжир, нақиб, наҳс, нил, ноқис, нусха, нукта, нухусат; обнус, осор, офат; раёхин, расад, рақам, раққос, розик; сайёр, салоҳ, саман, самум,

саноъат, сафар, сафро, сакойик, сиёсат, Сурайё; тажрид, тазвир, такаллиф, такия, таркиб, тасдис, таслис, тафсир; ушшок; фарз, фарок, фассод, фикрат, фузул, фурча, фукаъ; халлок; шаддод, шаклан, шарх, шон, шукр, шум; кайсар, кайсарий, карз, қасб, қатор, курс, хабаш, ҳаволат, хулла; ғазо, ғулув, ғурраш.

Форсча-тожикча сўзлар: афсун, ашкиёб; бадном, базрам, банд, бехор, бирён, борғох, бори, борид, боғи, буржис, бўрёбаф; ғавда, ғаз, ғардон, ғардун, ғила, ғулоб, ғулоф; димсоз, дуд, дўзах; жовидоний, жойсус, жулоб; заиғи, зандавож, зод; ишкибо; киш, кор, корсоз, қоҳил; лоло; мазоҳин, маломол, марғзор; нав, навохат, нася, нилуфар, нўшин, парвариш, парвин, парғор, пистон, пир, порсий, посбон; роз; сарайжом, сард, саровар, сарханғ, симоб, симурғ, сипоҳон, ситеза; тимор, торож, тўтиё; фусус; хазон, халхол, харвор, харидор, хонумон, хор, хоро, хурўс, хў, хўбон; чанғи, чох, чўри; шабах, шакарин, шакибо, шамшод/шимжод, шафтолу, шах, шахбоз, шахмат, шир, шиша, шобош, шохзода, шохона, шўр, шўх; ғалтон, ғўра; ҳунарманд ва ҳоказолар.

XIV аср ўзбек адабий тилида ташқи омиллар таъсири бобида яна бир лингвистик жараённинг фаоллашгани кўзга ташлаилади. Бу даврга келиб четдаи қабул қилинган элементларнинг кўпчилиги ўзбек тилида бирмунча турғунлик касб этди, умумистеъмолда қўлланила-

* Ўзбек адабиёти, тўрт томлик. Биринчи том.—Тошкент, 1959, 117-6.

-27-

диған элементларга айлана борди. Ўзбек тилида мавжуд бўлган айрим аффиксларнинг бу сўзларга қўшилиб, янги маънолар ифодалайдиған бирликларнинг ҳосил бўла борғайлиги фикрни яққол исботлайди.

Энг маҳсулдор морфемалар сифатида қуйидағиларни кўрсатиш тўғри бўлади:

-лик қўшимчаси ва унинг -лик, -лиғ, -лук, -луқ, -луғ вариантлари: анфослик, маънилиқ, мискинлик, ҳасратлик, ҳайбатлик, ҳурматсизлик; вафосизлик, ёрсизлик, қарорсизлик, афшонлик, оғоҳлик; адабсўзлук, жуфтлук, малунлук, надимлук; инсофсизлук, сабрсузлук, забунлук, зарифлук, маъзунлук, мағрурлук, сархушлук, обрўйлуғ, орзулуғ, бурчлуғ, нурлуғ, савоблуғ, хушлуғ каби.

Вариантлар орасидаги -лиғ қўшимчасининг -ғ товушидаги оҳанғдорлик туфайли бўлиши керак, албатта поэтик тилда фаоллиги сезилади: андозалиғ, баҳолиғ, давлатлиғ, доғлиғ, жамоллиғ, жафалиғ, жонлиғ, зиёлиғ, зиндонлиғ, имонлиғ, маслаҳатлиғ, машаққатлиғ, маҳосинлиғ, рағбатлиғ, ройлиғ, сафалиғ, хабарлиғ, хижолатлиғ, ҳайратлиғ, хўблиғ, шафқатлиғ, ақлиғ, имомалиғ, қиронлиғ, қувватлиғ, қудратлиғ, ҳақлиғ, ҳожатлиғ, ғазаблиғ ва ҳоказолар;

-ли : жароҳатли, саодатли, шакарли, шевали, ҳайбатли;

-чи : ғулбчи, жафочи, шафоатчи;

-чилик : афсунчилик, фарвачилик;
-сиз : жамолсиз, муродсиз, рағбатсиз, раҳимсиз, хонумонсиз, шаксиз, шубҳасиз, шубҳатсиз, ҳадсиз;
-ла: озорла, орзула, фармонла, хирмонла;
-лан : озорлан, рағбатлан, хушлан, ғайратлан синғари.

«Қутадғу билиғ», «Ҳибатул ҳақойиқ», «Гулистон бит-туркий», «Хусрав ва Ширин» ва бошқа асарлардан келтирилган ўзлашма элементлар ўз даврида тилимизга қабул қилинган сўзларнинг умумий манзарасини тўлалиғича акс эттира олади, дейиш тўғри бўлмайди албатта. Бу фикрни айтиш учун ўша даврда ва унғача яратилган бадий асарлардаги лингвопоэтик меросни қиёсан ўрғайиб чиқиш лозим бўлади. Аммо келтирилган мисолларнинг ўзи ҳам маълум хулосаларга келишга имкон беради.

Биринчидан, тилнинг бойишида ҳамда ундаги элементларнинг функционал стилларга хос табақалаишида ички омиллар бирламчи саналса-да, ташқи омилларнинг аҳамиятидан ҳам кўз юмиб бўлмайди. Бадий услуб доирасида қараладиган, чет сўзлар тарзида қайд этилган арабча ва форсча-тожикча бирликларнинг салмоқли миқдори буни исботлаб турибди.

Иккинчидан, ташқи омиллар таъсирини фонетик, морфологик, синтактик ва лексик бирликлар шаклида олиб қарайдиган бўлсак, ушбу тўрт ярус орасида лексик омил етакчи эканлиги маълум бўлади.

Учинчидан, юқоридаги асарлар мисолида диахроник планда олиб қаралган ўзлашма сўзларнинг кўпчилиги умумистеъмолдаги бирлик шаклида ҳам, бадий адабиёт тилига хос элемент сифатида ҳам ишлатилиб келинмоқда. Аммо барча чет элементлар ҳақида ҳам бу

-28-

ғапни айтиш тўғри бўлмайди. Бунга мисол тарзида абёт, абизон, авсоф, адно, аммора, амсол, анжас, армуд, асвод, атиббо, афъол, ашжор, баввоб, бадиъ, бадрақа, базл, базоат, балият, барбат; бармаки, басал, батолат, бирка, булуғийят, бурахна, бухул; вабол, вағар, вараъ, вард, вудд, вақоҳат; ғабр, ғила, ғузоф, ғуворин, ғуланкабин, ғунбад; даракат, дароҳим, дарюза, дафотир, диroyat, дуруд, духул, жалиб, жидол, жинон, жироб, жофий, жубба, жумод; зажр, заллат, зарроқ, зиёдат, зуфунун, зуқоқ, зухд; ибно, ибрик; калбуд, қиёсат; лаън; мазиҳ, мизоҳ. муарриж, мустамаъ, мутадайн, муфлис, муфозаа, муътаъбад, муқир; навишта, наът; пашимани; рикқат; сафиҳ, саҳоъ; таъала; удвон; фаридун, фарр, фиҳрат, футувват; хирад, хири; шуҳбат; қабоб, қавий, қассор, қаҳти, қубҳ, курса, қутн; ҳабас, ҳабб, ханзал, ҳарис, ҳибот, ҳижоб, хилм, хирз, хифз, ҳуруф каби кўплаб истеъмолдан чиқиб кетган сўзларни келтириш мумкин.

Хуллас, айтилганлардан келиб чиқиб, адабий тилимизга бадий услубга хос бўлган чет сўзларнинг кириб келишида XI-XIII асрлар айниқса XIV асрда яратилган адабий меросимизнинг аҳамияти сезиларли бўлганлигини таъкидлаш ўринли бўлади.

Шарқ адабиётида 1400 йилдан ортиқ давр мобайнинда турли тиллар ва жанрларда яратилган бадиий асарлар мазмуни ва тилига VII асрда шаклланган ислом динининг таъсири ҳам етакчи ижтимоий омиллардан бири бўлиб келди. Бу, айниқса, Хуросон ва Мовароуннахр халқлари маданиятида ўзининг ёрқин ифодасини топди. Е.П.Челишев бу ҳақда қуйидагиларни ёзган эди: «Шарқ адабиёти тарихини тадқиқ этишда поэтика ва унинг икки аспектига —маълум миллий адабий аъёнадаги бадиий асар қурилишининг умумий принциплариға ҳамда «безалган нутқ»нинг норматив кўрсатмалари ва тузилиши қоидалариға мурожаат қилиш катта аҳамиятға эға. Адабиётни поэтологик, биринчи навбатда тарихий поэтика плаида ўрғайиш Шарқдаги адабий жараённинг ўзиға хослиғи, кўпинча унинг узлуксиз бир адабий тил оқимида бўлиши билан боғланғаики, бу нарса анъананинғ жуда катта кучини, ҳатто баъзан минглаб йиллар давом этган асосий эстетик ва бадиий принциплар турғунлиғини таъминлаган. Дин қадимғи ва ўрта асрлар типидаги адабиётларнинг бундай барқарорлиғини таъминлашға хизмат қилғаи».*

Ислом динининг ҳукмронлиғи Мовароуннахрда X асрдан тортиб то XX асрнинг бошлариғача давом қилиб келди. Бу даврлар ичида ёзилган бадиий асарларда ҳам ислом ақидалари ва фалсафасининг таъсири, шубҳасиз, етакчи эди.

Шарқ халқларининг қадимий маданияти тарихидаги ислом тарқалгандан кейинги энг актуал ижтимоий масала суфизм масаласи ҳисобланади. Чунки ислом ўрта асрлардан бошлаб халқларнинг дунёқараши - дин сифатида амалда бўлибғина қолмай, маълум даражада ҳаёт кечириш тарзиға ҳам таъсир қилди. Шундан келиб чиқиб, Оллоҳ Ҳақиқат ва Гўзаллик сифатида адабиётда, санъатда ва мусикада маълум кўринишларда ўз ифодасини топди.**

* Челишев Е.П. Теоретические и методологические проблемы изучения истории литератур народов Востока//Советское востоковедение. Проблемы и перспективы, с. 388.

** Суфизм в контексте мусульманской культуры, с. 3,

Ислом дини ижтимоий оқим сифатида ўзи амал қилган жойлардаги халқлар тилларининг бойишиға ҳам ўз ҳиссасини кўшди. Жумладан, суфизм таълимоти ва унинг кўпғина оқимлари ғояларини ифодаловчи маълум ғуруҳ сўзлар ҳам дастлаб бадиий адабиётда пайдо бўлиб, у Шарқда «лисон ул-ғайб» (сирли тил ёки сирлар тили) деб аталиб келинган.*

Бу таъсирни XII асрлардаги форс-тожик тилида ёзилган ғазаллардан бошлаб кузатиш мумкин. Аммо аста-секинлик билан ғазалнинг тематик қамрови кенғая борди. У XII асрғача фақат оллоҳ мадҳияси, ҳаддаи ташқари мақтов билан ёзилган бўлса (панегирик усул), ундан кейин эса ижодда ҳузур-ҳаловатға интилишни инсонға хос олий хислат деб ҳисобловчи ахлоқий таълимотға (ғедонизмға) амал қилина бошланди. Бу ҳам идеологик

харакат сифатида суфизм оқимининг пайдо бўлиши ва кенг ёйилишига боғлиқ равишда вужудга келган эди. Ўзбек адабиётида XII-XIII асрларда яратилган Юсуф хос Ҳожибнинг «Кутадғу билиғ» ва Аҳмад Юғнакийнинг «Ҳибат ул-ҳақойиқ» асарларида ҳам бу ҳолатни кўриш мумкин.

Алишер Навоий ижодида ҳам ислом дини таълимотига оид фикрлар ҳамда Куръоннинг сура, оятларидан келтирилган фикрлар, парчалар, иборалар мавжуд. Диний лексик элементларнинг шоир асарларининг деярли барчасида учраши уларнинг шарҳи берилган изоҳли луғатда кўрсатиб ўтилган.** Алишер Навоийнинг дунёқараши, бадиий тафаккуридаги умумлашмалари ислом-суфистик таълимоти синтезидан ўтказилгани улардан сезилиб туради, албатта.

Улуғ мутафаккирнинг диний фалсафаси чуқур ва алоҳида тадқиқот олиб боришни тақозо қиладиғайи масъулиятли вазифадир. Бу ўринда шоир асарлари тилидаги маълум қисм диний сўзларга бадиий услубнинг бир филологик манбаси сифатида қаралади, холос.

Тўғри, қадимги туркий тилда ҳам оз бўлса-да, динга алоқадор бир қанча туркий сўзлар қўлланғайи. Масалан, Ўрхун-Енисей ёдномаларида — худо маъносида ишлатилғайи бўлса,*** «Девону луғатит турк», «Кутадғу билиғ», «Ҳибат ул-ҳақойиқ» ва бошқа маибаларда худо, оллоҳ, таиғри маъносида байат, рабб, уған, танри сўзларидаи фойдалаиилган.**** XIV аср Хоразм ёдномалари тилидаги яздан, худа ***** сўзлари ҳам оллоҳ танғри маъносини аңғлатган. Лутфий асарлари тилида шу маънони берувчи элемент уқан/уған вариаетларида ва архаиклашган иди/изи шаклида учрайди.***** Лекин ижодида чуқур мазмун ва шаклий ранғ баранғ

* Пригарина Н.И. Хафиз и влияние суфизма на формирование языка персидской поэзии//Суфизм в контексте мусульманской культуры, с. 94.

** Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. IV том, 248-267 б.

***. Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века; Алма-Ата, 1971, с.89.

****. Древнетюркской словарь, с.79. 476, 544, 607.

*****. Фазылов Э. Староузбекский язык. Харезмские памятники XIV века, том 1, с.461; Том II, с.501.

*****. Наджип Э.Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века, книга 1.-М., 1979, с. 77, 334.

лик акс этган тилимизнинг улуғ билимдони Алишер Навоий асарлариға ҳар бир тил фактининг изоҳини беришда қайта-қайта мурожаат қилиш ҳар қандай тадқиқотчи учун хузурбахшдир.

Тилимизда, хусусан Навоий ижоди мисолида поэтик асарларда намоён бўладиған диний сўзларни ташқаридаи таъсир этғайи фактор сифатида шартли равишда иккиға бўлиб қараш мумкин: арабча ва форсча-тожикча диний сўзлар. Бу бирликлар маълум ижтимоий-сиёсий масалаларни ёритишда, конкрет мавзулардаги, масалан ахлоқий-таълимий, ҳажвий, риндона,

публицистик, асарлар* таркибида ишлатилиб, энг аввало ўзининг дастлабки вазифасини—алоқа вазифасини бажарган бўлса, иккинчи томондаи катта бадиий-эстетик таъсир ўтказишга хизмат қилганлиги шубҳасиздир. Мана бу мисолга эътибор берайлик: мусхаф - куръон (диний китоб), оят, куръон жумласи: Юзунгда зарварақ харёнки лутфи бениҳоятдур, / Жамолинг мусхафида ҳар бири ғўё бир оятдур (Гаройиб ус-сиғар).

Навоийнинг диний тушунчаларни ифодаловчи сўзлари ҳар хил маъноларда қўлланилиб, ўзбек поэтик адабий тилининг ифода имкониятларини янада кенгайтирганлигига юқоридаги байтдаги мусхаф ва у билаи мазмунан боғлиқ бўлган оят сўзларининг ҳолати ёркин мисол бўла олади. Бундай сўзлар эса юзлаб учрайди.

«Хазойин ул-маоний»да қўлланилган исломга доир арабча сўзлар:

дуо - худодаи ёлвориб яхшилик тилаш,
замзам - Каъба яқинидаги қудук, чуқур,
зухд - дунёдан воз кечиб, тоат-ибодат билан шуғулланиш,
тоат-ибодат - диний буйруқларни бажариш,
лоилоҳаиллаллоҳ - бир худодан (оллоҳдан) бошқа илоҳ йўқ,
илоҳ - худо, оллоҳ,

илоҳий - худога тегишли,

имом - пешво, номозда олдинда турувчи,

имомат- имомлик,

истихора - диний тушунчага кўра кўнғилдаги мақсаднинг ҳосил бўлиши ёки бўлмаслигини билиб олиш тилағида туш кўриш учун ният қилиб ухлаш, туш орқали фол кўриш,

каҳф - сиғинадиған жой,

ладунний улум - уринмасдан худо томонидаи етишған деб ҳисобланған илоҳий илмлар.

лиллаҳ/лиллоҳ - худо учун, азбаройи худо,

лотуманот - исломдан илғари араблар чўкинған бутларнинг номи,

зоҳид - дунёвий ишлардан юз ўғириб тоат-ибодат билан машғул бўлған шайх,

мазҳаб - диннинг бирор тармоғи,

масжид- сажда қилинадиған, намоз ўқиладиған жой,

* Ўзбек классик шеърояти жанрлари, 86-б.

намоз - ибодат, мусулмонларнинг кунда беш вақт худога қалаиадиған ибодати,

жаинат - кўркам, обод д и н и й боғ,

кофир- ғайри дин, ислом динини таи олмовчи,

имон - ишонч, эътиқод,

тасбиҳ- тасбиҳ,

зуннор - мусулмон давлатларида яшовчи христианлар мажбуран белига боғлаб юрадиған маълум бир рангдағи чилвир,
машҳар - қиёматда инсонлар тўпланадиған майдон, қиёмат,
машҳар аҳли - қиёматда тўпланувчилар,
мубоҳ - диний қоида юзасидан рухсат этилған (жоиз бўлғап) иш,
хонақоҳ - шайхлар, дарвешлар зикр ўтказадиған жойи, масжид,
шайх- сўфилар бошлиғи, эшон,
муршид - сўфиликда пир, эшон,
биллах худо ҳақи, азбаройи худо (қасам),
мусулмон - ислом динидағи шахслар
ва ҳоказо.

Бу келтирилғаилардан ташқари яна «Гаройиб ус-ғсиғар»да: наби, наът равза, рамл, расул, риёзат, рухоний, рухуллоҳ, салиб, тавф, такво, тилсим, халлоқ, Қуръон;

«Наводир уш-шабоб»да: зиндик, мажус/мажусий, мазорат /мозор, мубтадиъ, мужавваз, муаззин, обид, сабҳа/субҳа, савмаа/савомиъ, сайид, салавот/салот, салоҳ, сулун, сумнат, сўфий, тазарруъ, тафсир, тавба, факих, фикх, шаръ, ширк, қибла, қиёмат, ҳашр;

«Бадойиъ ул-васат»да: жаноза, калимуллоҳ, ливо, мосиваллоҳ, маоб, набий олло/набиуллоҳ, омин, рисолат, рокий, рух, ул-қуддус, тарсо, таъвиз, тоиб/ тойиб, тумор, фано, хирка, холик, хутба, шайъаниллоҳ, шариат, эзид;

«Фавойид ул-кибар»да: марқад, мусалло, охират, раббано, расулуллоҳ/расулаллоҳ, розиқ, рухоният, тавоф, тамуғ / томуғ, тарикат, уқбо, фатво, фарз, фарзусунан, ҳир синғари диний тушунчаларни анғлатувчи арабча сўзлар ишлатилғанки, «Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати»да уларнинг маънолари берилған.

Шарқ назмиёти тилида диний ва мифик сўз-терминлар орасида айниқса антропонимика (киши исмлари) алоҳида аҳамият касб этған. Шу туфайли пайғамбарлар номлари ва бошқа илоҳий номлардан ҳам хилма-хил маънавий тушунчаларни билдиришда кенғ фойдаланилған. Масалан, Ёқуб—ҳасрат, аламини, Сулаймон—ботирликни, Юсуф—ғўзалликни, Аюб—сабрни, Довуд—ғўзал, ёқимли овозни, Исмоил—фидокорликни, Иброҳим—жасоратни, Мусо/Масих/ Исо—ўликни тирилтирувчини, Рустам қаҳрамонликни ифодалаған: Мағар Масих ила Довуд сен нафас билаким, Ҳаёту мавут эрур ул аломат, эй Ҳофиз (Гаройиб ус-сиғар)

/Гаройиб ус-сиғар/, Бу ғуссадин дедимки, бўлай умрум охири, Шоҳи сипеҳр кадри Муҳаммад Умар била /Гаройиб ус-сиғар/, Эй кўнгул, нақди ҳаётинг қил фано йўлида сарф, /Ҳайф эрур ғар бўлса умри Нух учун сийғалғудек /Гаройиб ус-сиғар/, Гар Навоийға Сулаймон мулкича бордур не тонғ./ Буки Билқиси замон назмини таҳсин айламиш /Гаройиб ус-сиғар/, Орзу айлар лабинг оллинда жон бермаки Хизр./Хизр суйидин ўлук умр айлатаидек орзу /Гаройиб ус-сиғар /, Юсуфим ҳажрида Яқуб и ғам ичра, мутрибо./ Уйла

менким, хушлуғум йўқ нахмаи Довуд ила /Гарйиб ус-сиғар/, Чикарға бу вайронадин чора йўқтур./ Гар Одам ва ғар Нух ва ғар Сому Ёфас /Наводир уш-шабоб/, Сенға надим ўлибон Жабраил ҳам кетуруб./ Бир ошно қошидин барча ошно алфоз /Наводир уш-шабоб/, Дахр золиға кўнгул бермаки, Рустамларни /Макр ила айлади ожиз бу ситамғара ожуз / Вадойиъ ул-васат/ Акли хар ишта расо, таъби солим./ Ким эрур нақди Хусайн Иброҳим /Фавойид ул-кибар/ каби.

Афсонавий ёки тарихий шахсларға мурожаат қилишдек бу анъана хозирғи ўзбек поэзиясида, хусусан Э. Воҳидов, А. Орипов, О. Матжои каби шоирлар ижодида ривожланғандир.

Форсча-тожикча сўзлар:

дўзах — жаханнам, тамуғ,

муғ—мажусий, ўтға чўкинувчи,

муғон—муғлар,

парастиш—топинувчилик, сиғинувчилик,

парвардиғор—худо, оллоҳ, яратувчи,

рустахез/рустохез/рустхез – киёмат, машҳар,

рўза—рамосон ойида рўза тутиш, рўза,

тумор—дуо ёзилган қоғоз, уч бурчак солиб тикилган такинчок,

хонақох/қох/қо—масжид, сўфиларнинг йиғиладиған жойи,

худо/худой—оллоҳ, тангри,

чилла—кирк кун ўтириш,

яздон—тангри, худо, оллоҳ,

Мисоллар: Ўртар эди бу ўт ул санамни./Дўзахқа солиб гули Эрамни / Лайли ва Мажнун/, Қочса Навоий шайхдин пири муғон сори не айб./ Ким бор тафовутлар баса мақбул ила мардударо /Фавойид ул-кибар/, Дедиларким: — Кирдиғоринг ким дурур./ Холиқу парвардиғоринг ким дурур/Лисон ут-тайр/, Сарву ғунчанг жилваси куйдирди элни оҳким./Дахраро тубию кавсар бирла солдинг рустхез /Гаройиб ус-сиғар/, Манға ғар бу навъ айласанг ёрлик, /Санға доим ўлсун худоёр, ахий/Бадойиъ ул-васат/.

Форсча-тожикча деб қаралаётган кўпчилик диний сўзларнинг ҳам ўзағи аслида арабча бўлиб, ўзлашиш жараёнида форсча-тожикча аффикслар ёрдамида янги сўзлар ясалғандир. Баъзан эса форсча-тожикча компонентнинг ўзи ҳам сўздан иборат бўлган: малак+ваш, мусулмон+ваш, сўфий +ваш, зоҳид+ваш, масиҳо+вар, ибодат+ғох, сажда+ғох, кибла+ғох, дуо+ғўй, дин+дор, мотам+зада, сайид+зода, мотам+када, тавба+кор, зуҳход+кўш, равзан+монаид, мусҳаф+навис, кибла+намо, мо-

-33-

там+нома, пайғамбар+ойин, масиҳ+ойин, жаннат+осо, жаннат+осор, расул+она, дин+паноҳ, лот+параст, сумнот +параст, мот ам+саро, малак+сиймо, сажда+соз, имон+сўз, зуҳд+фуруш, меҳроб+хон каби.

Ҳар иккала компоненти ҳам форсча-тожикча бўлган сўзларға айрим мисоллар келтирамиз: оташғах/оташғох, оташкада—ўтға топинувчиларнинг

ибодатхонаси: Киши хайъати бирла жунбушнамой, /Ул оташғоҳ ичра хароратфизой /Садди Искандарий/, Мулки Насриҗаким, иниси эрди, топшурди ва ўзи уч минг киши бирла Озарбайжон оташкадасиға борурмен деб элдин чикди /Тарихи Мулки Ажам/;оташпараст—топинувчилик, сифинувчилик: Қошларинғдур ғўйи икки хиндувий оташпараст,/Майл қилғон саждаға ўтлуғ узоринғ ёнида /Наводир уш-шабоб/.

Ўзбек классик адабиёти бадиий услубидағи диний тушунчаларни ифодаловчи бирликларни қадим даврлардан тортиб XX асрнинг биринча чорағиғача ёзилған, асосан назмий асарлар тилида кузатиш мумкин. Таъкидлаганимиздек, улар маълум ижтимоий-сиёсий фикрларни ифода этишдан ташқари, поэтик асарларда бадиий-эстетик вазифани бажаришға хизмат қилғани ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади деган фикрдамиз.

Жуда қадим даврлардан бошлаб Шарқ халқлари тили, адабиёти ва маълум даражада маданиятиға юнон-грек маданиятининг таъсири сезиларли даражада бўлғанлиғи тарихий манбалардан маълум. Бу таъсир даставвал араб ва форс-тожик тили ҳамда адабиётда кўрина бошлаган. Кенг филологик таъсир Александр Македонскийнинг Кичик ва Ўрта Осиё ерларини босиб олған даврдан бошланиб, кейинчалик асрлар мобайнида юнон-грек маданияти, адабиётини ўрғайиш натижасида ҳам давом қилиб келған.

Маълумки, Александр Македонский юнон-грек ва Шарқ халқларини мадааний, сиёсий жиҳатдаи бирлаштиришға ҳаракат қилған, ўз навбатида Юнонистондан келған халқлар ҳам маҳаллий, ҳам юнон-грек тилларида сўзлашиб, икки тиллиликларни пайдо қилғанлар.*

Мана шундай ташқи—экстралингвистик таъсир натижасида X-XV аерлардан бошлаб ўзбек адабий тили луғат фондида маълум юнонча-грекча сўзлар ҳам пайдо бўла бошлаган. Буғунғи кунда тилимизда мрамор, марварид, нон, нонвой, номус, пиёла, совун каби юнонча-грекча сўзлар фаол ишлатилиб келинмоқдаки,улар аслида ўз тилимиз бирликларими ёки четдан қабул қилинғанми—кўпчиликни деярли қизиқтирмайди ҳам.**

Шу нарсанинғ ўзиёқ тилимизға кириб келған чет сўзларнинг кўпчилиға хос бўлғани хусусият—умумистеъмолда бўлиш имконияти юнонча-грекча элементларға ҳам алоқадор экаилығыни кўрсатади. Айтил-

* Гафуров В. Г. О связях Средней Азии и Ирана в Ахменидский период /VI-IV вв. до н. э./ Избранные труды.-М., 1985, с. 453, 462-463.

** . Бу ҳақда қаранг: Бафоев Б. Навоий асарлари тилида юнонча-грекча лексик қатлам//Ўзбек тили ва адабиёти, 1991, №6,27-29-б.

ғанлар масаланинғ бир томони бўлса, иккинчидаи, улар ўз сўзларимиз қаторида, у ёки бу даражада бадииятға хизмат қилған ва шундай бўлиб келмоқда.

Бу туркум сўзларни Алишер Навоий ижодидан олинған айрим намуналар мисолида кўриб чиқиш фикрни қатъийлаштиради, деб уйлаймиз. Чунки, ўзбек адабий тили, ўзбек классик адабиётининг асосчиси, ўзбек

бадий услубини энг олий поғонаға олиб чиққан улуғ бобомиз назмиётида хар қандай тил бирлиги хам ўзининг такрорланмас поэтик мазмуни ва кўринишлариға эға бўлғанлиги исбот талаб қилмайди.

Назаримизда, шоир ижодида учрайдиған юнонча-грекча сўзларнинг куйидаги жихатларини ажратиб кўрсатса бўлади:

1. Юнон-грек тиллариға оид сўзлар асосан поэтик асарларда кўзға ташланади. Алишер Навоийнинг бу каби сўзларни ўзбек классик шеърияти талаблариға мос ҳолда турлича вариантларда қўллағанлиги шундай деб айтишимизға имкон беради. Масалан: арғанун/арғунун—бир турли чолғу асбоби(орған), биллур/буллур—оқ шаффоф тош (хрустал), симё /симиё—асоссиз ва мавҳум бир «илм» нинг номи, гўё унинг воситаси билан ҳақиқатда мавжуд бўлмаған ажойиб ва ғаройиблар кўзға кўринар эмиш, ҳафтон /каитон—устдан кийиладиган ҳашаматли тўн, кандал/ кандил—кўп шам ўрнатилған, безакли осма шамдон кабилар: Арғанун савтию уни бирла хар ён,/Юз муғона амалу қавл ила ғавғо эрди /Фавойид ул-кибар/, Сипехр ғунбазини равшаи этғали, зотинг,/Чароғ ўлуб, анға кандил арсан афок /Гаройиб ус-сиғар/.

2. Бу бирликларнинг маънодош шаклларидаи фойдаланилған: қақнус /қакиусвор/қақнуслик—мавҳум афсонавий куш номи, афсонаға кўра тумшуғида жуда кеп тешиқлар бўлиб, бу тешиқлардаи чиққан овозлардан ғуё музика ўйлаб чиқарилғайи эмиш, қакиусға ўхшаш, қақнусдек —қакиусға оид; мәрмар/мәрмарий—ранғли тош, мәрмардай (оппоқ), кирандуд/кийрандуд/кийрғун, кирғун—тим қора, тим қоронғу, қора тусли, қора раиғли; барбат/барбатзаи/барбатнавоз—ўрдақ шаклида ясалған қадимғи чолғу асбоби, барбатни чалувчи, чаладиғайи синғари: Чунки қакиуслик айлабон изҳор, /Ўт солиб олам ичра қакиусвор (Сабъай сайёр), Бовужуди жамоли фитна-фиған,/ Бор эмиш хуш навоу барбатзаи (Сабъай сайёр), Қуёшчехралик шўхи барбатнавоз,/Ки жон риштаси тор анға чолса соз (Садди Искандарий).

3. Алишер Навоий ўзбек ва форс-тожик тилларининг сўз ясаш имкониятларидан эркин фойдаланиб, тилимизни юнонча-грекча сўзлардан ясалған янғи бирликлар ҳисобиға бойитғайи. Бирғина мисол: зумуррад/зумуррат/зумрад/—яшил тусли қимматбаҳо тош, яшил, сабз ранғ: Боғбонға чун ғино айлаб насиб эҳсонинг илғи, /Хўша-хўша ғоҳ зумуррад, ғоҳ лаъли ноб осиб раз (Наводир уш-шабоб), Хаттини кўрдик лаб узра, ғар зумррат хат киши,/Кўрмади лаъл узра ё шинграф уза занғор хат /Бадойиё ул-васат/.

Бу сўздаи ясалғайи янғи бирликлар:

зумуррадғун—яшил тусли, зумрад ранғли: Гўйиё тўти хатинг бирла лабингдин сўрди нутқ,/Ким либос ўлди зумуррадғун анға минқор лаъл (Наводир уш-шабоб);

-35-

зумуррадий—яшил сифат: Гулға берибон зумуррадий тахт,/Гунча киби айладинг жавон бахт/Лайли ва Мажнун/;

зумурраднишон—яшил, яшиллик белғиси: Ёри сабза бирла зумурраднишон,/Анға чархи мино забаржадфишон (Садди Искандарий);

зумуррадпўш —яшил кийимли, яшил ранғли кийим-кечак: Ул ики раҳрави зумуррадпўш,/Рахнамои аинғ, нечукки сурўш (Сабъайи Сайёр);

зумуррадфом—яшил тусли, зумрад ранғли: Олибон дамба-дам ичиб Баҳром, / Ойдин ул соғари зумуррадфом (Сабъайи Сайёр) ёки иқлим /иқлимғир—жаҳон, дунё; жаҳонғир, жаҳонни эғалловчи: Чунки Сикаидар шоҳи иқлимғир,/Бўлди жаҳон мулкида соҳибҳарир (Ҳайрат ул-аброр).

Яна дирҳам/дирам—танға, кумуш таиға ва ундан ясалған дирамсанж— пул ўлчовчи ҳамда дирампош-дирам (танға) сочувчи, сахий сўзлариға эътибор берайлик: Косиб кунжи кафи зар олғинчи эрур./Икки қўли мезони дирамсанжиб эрур (Назм ул-жавоҳир), Бировдин бировға етишмай ғаме./Кишидин киши олмайин дирҳаме (Садди Искандарий), ...улавода баҳор насими шукуфа яфроғин тўккандек дирампошлик килиб... (Лайли ва Мажнун).

Шунинғдек, афюн—корадори, опиум = афюний; номус-обрў, иззат-нафс, орият =номусланиб, номуслук; нон= нонвой; собун = собунхона, файласуф-билимдон, доно=файласуфваш сўзлари ҳам Алишер Навоий томонидаи юқорида сўз юритилған моделлар асосида ясалған тил бирликлари саиалади.

4.Навоий асарларида унинг қомусий олим эканлиғидан далолат берувчи бир факт борки, ғарчи у бадийий услубға бевосита алоқадор бўлмаса-да, шу ўринда келтиришни лозим топамиз. Улуғ шоир воқеалар баёни муносабати билан «Фарҳод ва Ширин», «Садди Искандарий» ва бошқа асарларида ўз даврининғ таиикли кишилари бўлған юнон-ғрек подшолари, файласуфлари ҳамда бошқа соҳалардағи олимларнинг номларини келтирғай: Арасту, Асқалинус, Балинос, Сукрот, Фарфуннос, Шаминос каби. Келтирғанда ҳам уларни кўпчилик ҳолларда ўзбек поэтик нутқи талаблариға итоат эттириб, турлича вариантларда қўллайди: Искандар/Сикаидар/Скаидар; Пайлакус/Файлакус; Букрот/Букротус; Файсоғурс/Фисоғурс; Филотун/Афлотун; Ҳурмуз/Хурмус тарзида: Ки айлаб тўрт юз доно билан жаҳд,/Алардин ҳар бир Афлотунға ҳамаҳд (Фарҳод ва Ширин), Филотун сўзидурки: «Эй сарфароз! /Ҳақ этмиш сени халқдин бениёз (Садди Искандарий).

Кўринадики, эски ўзбек адабий тили ёзма маибаларида ишлатилған юнонча-ғрекча сўзлар ўзбек поэтик услубининғ тараққиётида, унинг бошқа услубий шакллардаи ажралиб, мустақил бўлишида маълум даражада ижобий роль ўйнағайдир.

Ўзбек бадийий услубининғ шакллаиш босқичларида генеолоғик жиҳатдан бошқа тилларға алоқадор бўлған сўзларнинг бирқадар хиз-

матлари борлиғи юнон-грек элементлари мисолида маълум бўлди. Бир қатор хиндча сўзлар ҳам аиа шундай тил бирликлари сифатида ўзбек поэтик адабий

тилининг бойлиги фондидан ўрин олган. Уларнинг тилимизга ўзлашиши бевосита ёки билвосита бўлганлигига эътибор бермасдаи фақат XV асрнинг II ярми ўзбек классик адабиёти намуналарида, хусусан Алишер Навоий асарлари тилида шаклий ва мазмуний ранг-баранглигини кўриб чиқиш билан чекланамиз.*

Ўзбек тили луғат составидан мустаҳкам ўрин олган, буғунги кунда ҳам тилимизда қўлланилиб келинаётгани авж, банги, нил, пайса, товус, шакар синғари ҳиндча сўзлар улуғ мутафаккирнинг асосан шеърий асарларида ишлатилган.

Гарчи уларнинг туб сўз ҳолатидаги бадиий қиммати ҳақида ғапириш қийин бўлса-да, уларнинг турли шаклий ўзгаришларга учрагани кўринишлари Навоий қаламида кучли поэтик воситага айланилишининг ғувоҳи бўламиз. Шоир улардан фойдаланар экан бу сўзларни бутунлай ўзбек тили қоида-қонунларига бўйсундиради, ўзбекча, форсча-тожикча моделлар асосида янги поэтик сўзлар ясайди ёки шу тарзда илғаридаи ясалган шаклларидан фойдаланади. Масалан ш а к а р бирлигини олиб қарайлик.

Уни поэтик нутқ талабига мос равишда, к ни фонетик ўзгаришга учратган ҳолда (ғеминация ҳодисаси) қўллайди: Киши ҳамзал экса аччиқ бар топар/Ва ғар найшакар экса ш а к а р топар (Садди Искандарий).

Янги сўзлар ясайди:

шакарбор—ширин сўзли: Мағар Фарход жонидин сизиб қонидин этти ранг, /Қадар суратғари Ширин лаби лаъли шакарборин (Гаройиб ус-сиғар);

шакарғуфтор—ширин ва қимматли сўзлар сўзловчи: Гар Навоийнинг сўзи ширину рангиндур, не тонг, /Ким эрур кўнғлида доим ул шакарғуфтор лаъл (Наводир уш-шабоб);

шакарғуфторлиғ—ширин, ёқимли сўзлашлик: Менинг ёримда онидурки, андин ўртанур жоним, /Ки они ҳар куёш юзлук шакарғуфторлиғ билмас (Гаройиб ус-сиғар);

шакарҳайд—чиройли қулувчи, нозланиб қулувчи: Не ачиғланмоқдур андин, не чучук сўз, эй кўнғул, / Хоҳ аччиғ йиғлайди, хоҳи шакарҳанд айлайин (Гаройиб ус -сиғар);

шакарҳаидалиғ—табассум билай чиройли қулишлик: Қадду оғзинг хажрида гулшанга майл этмонки, йўк/Сарв дилкаш жилвалиғ ё ғунча шакарҳандалиғ (Наводир уш-шабоб);

шакарҳоб—тонғдаги ширин уйқу: Ваҳти ҳар қирпиғи бир ништар эрур зуҳи олуд, /Гарчи бор ул ики нарғисда шакарҳоб тўла (Гаройиб ус-сиғар);

* Б. Бафоев Навоий асарларида қўлланган ҳиндча сўзларнинг 70 дан ортиқ эканлиги ҳақида маълумот беради. Бу ҳақда қаранг:

Бафоев Б. Навоий тилида ҳиндча сўзлар// Ўзбек тили ва адабиёти, 1991. №4. 38-б. Уларнинг этимологияси бобида тўрт томлик. «Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати» ва икки томлик «Ўзбек тилининг изоҳли лугати» /М., 1981/га асосланамиз.

ғулистондин жудо,/Айламас тўти такаллум шаккаристондин жудо (Гаройиб ус-сиғар);

шаккарафшон/шаккарфишон—ширин ва қимматли сўзловчи: Нечаким бўлсун чучук ширин такаллумлар сўзи/Лекин эрмас ул каломи шаккарафшондин чучук (Наводир уш-шабоб);

шаккархон— ширин сўзловчи: Барғи гул узра деғай шаҳд ёпушмуш кўрғаи/Буки тутмишдур учук ул лаби шаккархони (Наводир уш-шабоб);

шаккархо—ширин сўзли: Гар шабистон ичида ҳожат эса шамъ ила нуқл,/Ҳам ўшул моҳу тобону лаби шаккархо бас (Наводир уш-шабоб);

шакарлаб—севимли, ёр, маҳбуба: Муаллим қуллуғиға хат берурмен,/Гар озода ўлса ул сарви шакарлаб (Фавоид ул-кибар);

шаккаррез—ёқимли, фасих шеърлар ёзувчи: Гар Навоий килкидек эл килки шаккаррез эмас,/Айб қилма: бирдек ўлмас найшакар бирла ғаров (Фавоид ул-кибар);

найшакар—шакарқамиш: Айб қилма: бирдек ўлмас найшакар бирла ғаров (Фавоид ул-кибар);

Булардаи ташқари Навоий ижодида шакарборлиғ, шакаролуд , шакар,шикан, шакарроб, ғулшакар сўзлари ҳам ишлатилған.

Ёки нил сўзидаи ясалған янғи бирликлар:

нилғун—кўкимтир, нилранғ, кўк ранғли: Сели ашким бирла тутмиш жумлаи оламни су,/Жумлаи олам неким, бу нилғун торамни су (Гаройиб ус-сиғар);

нелий/нилий—нил ранғли: Юзунғ равшан зилолидур, ғазабдин чин онинғ мавжи,/Ки нелий холдин ҳарён очилмиш нилуфар айдо (Наводир уш-шабоб);

нилуфар/нилуфарий—кўк, кўкимтир ранғ: Гунбад анға ғунбади нилуфарий,/Равзаси саҳни фалаки ахзарий (Ҳайрат ул-аброр).

Улар билан бир қаторда нилуфарғун ва нилуфарзор сўзлари ҳам ишлатилған.

Алишер Навоий томонидан ҳиндча сандал/ёғочи қора-сарик раиғли, хуш исли дарахт/сўзи неғзида ясалған сандалбўй, сандалғун, сандалиий, сандалмеза, саидалсо/сандалосо/сандалосой, саидаломуд, сандалфом сўзларида ҳам поэтик рух ҳукмрон.

Б. Бафоев «Навоий тилида ҳиндча сўзлар»* номли мақолада юқорида тилга олинган бирликларнинг айримлари буюк сўз устаси томонидан биринчи марта қўлланганлигини қайд қилади. Афсуски, уларнинг кўпчилиги мутафаккир қўллаган тарзда ҳозирги бадий асарларимизда деярлик ишлатилмай келинмоқда. Битта мисол келтирамиз: Нилий гумбазлари кўк ичида кўк,/Ложувард осмонда чиний кабутар (Ғ. Гулом).

*. Ўзбек тили ва адабиёти, 1991, №4, 41-б.

ўтилган ҳиндча сўзларга қандай эҳтиёж бор эди? Айтиш мумкинки, Алишер Навоий асарлари тилидаги бихор-мамлакат/ мулк, қатор/қатор-қилич/шамшир, пайса– танға, пул, жўғи-лўли каби лексик параллелларни ҳисобга олмағанда, қўлланган ҳиндча бирликлардаги маъноларни бера олувчи сўзлар эски ўзбек тилида йўқ эди. Қолаверса, тилдан тилга бирликларнинг ўтиб туриши ижтимоий алоқалар ва муносабатларнинг қонуний давомидир. Кўпчилик сўзлардаги икки морфемадан тузилган сўзларнинг иккинчиси ўзбек ёки форс-тожик тилининг сўз ясовчиси эканлиги шундан далолат бериб турибди. Мана шуларга кўра, ўзбек бадиий услубининг ифода воситаларини кўпайтириш ва кучайтиришда ҳиндча сўзларнинг ўрни табиийдир.

-39-

ХУЛОСА

Маълум бўладики, бадиий услубнинг шаклланиши, энг аввало, ўзбек тилининг адабий тил даражасига кўтарилиши билан боғлиқ бўлиб, бу жараён Н.А.Баскаков фикрича, XI-XII асрларга тўғри келади.

Дарҳақиқат, ўзбек тили қадимги туркий тил неғизидан тортиб шу кунгача бўлган ўз тарихий ривожидан давомидан грек-юнон, араб, мўғул, уйғур, форс-тожик ва рус каби бир қанча тиллар билан, бу тилларда сўзлашувчи кишилар ўртасидаги ижтимоий муносабатларнинг натижаси ўлароқ, ўзаро муносабатда бўлган. Бу алоқадорлик бошқа тиллардан ўзбек тилига қабул қилинган ва ўзлаштирилган, хусусан бадиий услубда акс этган элементлар тарзида намоёндыр.

Ўзбек тили тарихидаги ривожланишнинг мураккаб йўлини ҳисобга олган ҳолда шартли равишда унинг XIX аср II ярмигача бўлган даврини бир ва ундан кейинги тараққиётини иккинчи бир босқич сифатида ўрганиш мақсадга мувофиқдыр. Шу маънода ўзбек тили бадиий услубининг шаклланиши ва ривожидан биринчи даврида Шарқ тиллари ва адабиётларининг, иккинчи даврида эса рус ҳамда Европа тиллари ва адабиётларининг таъсири бўлганлигини пайқаш мумкин бўлади.

Ўзбек тилига бўлган бу ташқи таъсир асосан форс, юнон, араб, мўғул, рус, босқинчиларининг Туркистон тупроғини босиб олиш сиёсати билан, ислом динининг ижтимоий оқим сифатидаги ҳукмронлиги билан чамбарчас боғлиқдыр.

Бизгача етиб келган «Қутадғу билиғ», «Ҳибат ул-хақойиқ» каби адабий-бадиий ёдғорликлар туркий халқлар поэтик тили шаклланиши ва ривожининг дастлабки босқичларида араб тили ва адабиётининг таъсири сезиларли бўлганлигида далолат беради. Бу таъсир дастлаб поэзиядаги қасида ва ғазал каби жанрларнинг пайдо бўлиши ва тараққиётида ҳам кўринади.

XI асрда бошлаб Хуросон ва Мовароуннаҳрда форс тилининг давлат тили сифатида эътироф этилиши сўзсиз бадиий ижодда ҳам ўзини сездирди.

Дунё адабиётида катта мавқега эга бўлган X-XV асрда яшаб ижод этган форс-тожик шоирларининг туркий тилда ижод қилган классикларга бўлган дўстона таъсирини ҳам қайд қилмаслик мумкин эмас. Бунинг натижасида ўзбек адабиётида йиғирмадан ортиқ жанрлар пайдо бўлди, тилимиз араб ва форс-тожик тилларидаи олинган сўз ва иборалар ҳисобиға яна ҳам кенгайиб бораверди. Нафақат ўзаро ҳамкорлик ва ёнма-ён яшаш, балки бу тиллардаи қилинган таржималар ҳам ўзбек тилининг бойишиға самарали таъсир кўрсатди. Сайфи Саройи, Қутб, Хоразмий каби шоирларнинг асарлари мисолида бу фикрни мустаҳкамлаш мумкин.

Юқорида қайд қилганимиз омиллар сабабли тилимизға умуман сўз қабул қилиш масаланинг бир томонидир. Иккинчи томони эса уларнинг ўзбек бадий услубиға бўлган бевосита таъсири ҳисобланади. Чунки, жуда кўплаб бирликлар тилимизға поэтик эҳтиёж туфайли кириб келди. Уларнинг бир қисми умумистеъмолдаги элементларға айлаиған, ўзбек тилида мавжуд бўлган аффиксларнинг кўши-

-40-

лиши натижасида янги маънолар ифодалайдиған бирликлар сифатида мавжуд бўлса, иккинчи бир қисми поэзияинг ўзида яшаб турибди. Шартли равишда диний сўзлар сифатида олиб қараганимиз бирликлар ҳам, юнон-грек, хинд тилларидан ўтган элементлар ҳам бу фикрнинг тўғри эканлигини тасдиқлайди. Алишер Навоий асарлари тилидаги чет тил элементлари мисолида бунға яна ҳам ишонч ҳосил қилдик.

Ўзбек адабиётида роман, повесть, фельетон, памфлет, очерк, баллада, либретто, оперетта каби қатор жанрларнинг пайдо бўлганлиги эса рус ва у орқали Европа адабиётларининг таъсири деб баҳоланади.

Хуллас, ўзбек тили ва адабиётиға четдан қабул қилинган тил элементларининг ва ҳатто адабий жанрларнинг қай даражада ахамиятли бўлганлиги улардан фойдаланувчилар эҳтиёжини қанчалик даражада қондира олганлиги билаи белғилаиади, деған фикрдамиз. Бу тил элементларининг салмоқли қисми бадий услуб бирлиги сифатида яшаб келаётганлиги ҳам аиа шу поэтик эҳтиёж оқибатидир.

-41-

АДАБИЁТЛАР

1. Абдуллаев В.А., Орзибеков Р. Хувайдо//Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик, III том.—Тошкент, 1978.
2. Абдуғафуров А, Бобораҳим Машраб//Ўзбек адабиёти тарихи, Беш томлик, III том.—Тошкент, 1978.
3. Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века,—Алма-Ата, 1971.
4. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт томлик—Тошкент, 1983-1985.

5. Афсахзод А. Лирика Абд ар-Рахмана Джами//Проблемы текста и поэтики.—М., 1988.
6. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков,— М., 1962.
7. Бафоев Б. Навоий тилида хиндча сўзлар//Ўзбек тили ва адабиёти, 1991, № 4.
8. Бафоев Б. Навоий асарлари тилида юнонча-грекча лексик катлам//Ўзбек тили ва адабиёти, 1991, № 6. М
9. Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик катламлари.— Тошкент, 1985.
10. Бертельс Е.Э. История персидско-таджикской литературы.—М., 1960.
11. Валихўжаев Б. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. — Тошкент, 1974.
12. Гафуров Б. Г. О связях Средней Азии и Ирана в Ахменидский период /VI—IV вв. до н. э.// Избранные труды. —М., 1985.
13. Древнетюркский словарь. — Л., 1969,
14. Ирисов А. Аристотель поэтикаси ва унинг Шарқдаги издошлари// Аристотель. Поэтика, — Тошкент, 1980.
15. Исҳоқов Ё. Алишер Навоийнинг лирик мероси// Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик, II том. — Тошкент, 1977.
16. Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. — Тошкент, 1983.
17. Каримов Г. Мавлоно Муқимий. Асарлар. — Тошкент, 1974.
18. Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы — М., 1979.
19. Литературный энциклопедический словарь. — М., 1987.
20. Мирзаев А. Рўдакй ва инкишофи газал дар асрҳои X-XV Сездах мақола. — Душанбе, 1977.
21. Навоий Алишер. Мухокамат ул-лугатайн. Асарлар, 14-том. — Тошкент, 1967.

-42-

22. Наджип Э. Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века, книга I. — М., 1979.
23. Носиров О., Жамолов С, Зиёвиддинов М, Ўзбек классик шеърятини жанрлари.—Тошкент, 1979.
24. Орзибеков Р. Лирикада кичик жанрлар,—Тошкент, 1976.
25. Пригарина Н.И. Хафиз и влияние суфизма на формирование языка персидской поэзии//Суфизм в контексте мусульманской культуры.—М., 1989.
26. Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати.—Тошкент, 1979.
27. Рустамов Э. Узбекская поэзия первой половины XV века,—М., 1963.
28. Стеблева И. В. Рифма в тюркоязычной поэзии XI века//, Советская тюркология, 1970, № 1.
29. Суфизм в контексте мусульманской культуры.— М., 1989.
30. Тўйчиев У. Алишер Навоий назмида банд тартиботи ва шеър навлари//Ўзбек тили ва адабиёти, 1991, № 4.

31. Фазылов Э. Староузбекский язык. Хarezмские памятники XIV века, том 1.—Ташкент, 1966., том II.—Ташкент, 1971.
32. Чельшев Е. П. Теоретические и методологические проблемы изучения истории литератур народов Востока//Советское востоковедение. Проблемы и перспективы.— М., 1988.
33. Шидфар Б.Я. Образная система арабской классической литературы (VI-XII вв.).—М., 1974.
34. Шомаксудов А. Мукий сатирасининг тили.—Тошкент, 1971.
35. Ўзбек адабиёти. Тўрт томлик, 1 том.—Тошкент, 1959.
36. Ўзбек тилининг изохли лугати. Икки томлик.—М., 1981. |
37. Ўзбек тили лексикологияси.—Тошкент, 1981.
38. Қўнғуров Р., Каримов С. Зулфия поэзияси тилининг лугати. Конкорданс,—Тошкент, 1981,

-43-

МУНДАРИЖА

К и р и ш	3
Ўзбек тили бадий услуби ва Шарқдаги анъанавий адабий жанрлар	6
Четдан олинган тил бирликлари ва уларнинг бадий услубдаги ўрни	15
Хулоса	39
Адабиётлар	41

Св. план, 1992

Каримов Суюн Амирович

Функциональные особенности художественного текста

Редактор Турниёзов Ф.

Босмахонаға берилди 01.XI.92. Босишға рухсат этилди 20. XI.93.
Босмахона қоғози. №2 Ҳажми 3 б. т. 500 нусха. Баҳоси 30 сўм.

703004, Самарқанд ш, Университет хиёбони 15, СамДУ босмахонаси.